

บทที่ 3

สาระัตถะของกฎแห่งกรรมในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

การกล่าวถึงกฎแห่งกรรมเป็นกฎที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะสิ่งที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นกฎนั้นมีปรากฏแล้วในธรรมชาติ เป็นปรากฏการณ์ของสิ่งทั้งปวง เมื่อศึกษาดูความเปลี่ยนแปลงในจักรวาลสิ่งทั้งปวง โลก ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ เป็นต้น ล้วนเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปด้วยอำนาจของกฎ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ไกวัลยธรรมนั้นคือ เพราะการมีไกวัลยธรรมสิ่งทั้งหลายทั้งปวงจึงได้เกิดขึ้น รวมทั้งการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าด้วย อย่างไรก็ตามสิ่งที่เรียกว่าพระเจ้าก็ควรหมายถึง กฎอันนี้ในฐานะที่เป็นสิ่งตั้งอยู่ตลอดเวลาแล้วสิ่งทั้งปวงก็ปรากฏขึ้นด้วยอำนาจของพระเจ้าเป็นเจ้า ดังนั้นพระเจ้าที่แท้จริงก็ควรหมายถึงไกวัลยธรรมอันมีชื่อเรียกรวมไปได้อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมธาตุ แปลความว่า ความมีอยู่แห่งธรรม (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 33) คำว่า “ธาตุ” แปลว่า “ทรงตัวอยู่” หมายถึงการทรงอยู่อย่างถาวรไม่เปลี่ยนแปลง ได้แก่ สิ่งที่เราเรียกว่า “ไกวัลยธรรม” นั้นเอง สิ่งนอกนั้นเป็นเพียงปฏิกิริยาที่ถูกปรุงขึ้นมา มีการเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นลักษณะของการทรงตัวอยู่ของความเปลี่ยนแปลงอันปรากฏอยู่ในที่เดียวกัน ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า จะพบความไม่เปลี่ยนแปลงได้ตรงที่มีความเปลี่ยนแปลง พิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลงตามเป็นจริง แล้วปล่อยวางความเปลี่ยนแปลงเสีย ก็จะไม่พบความไม่เปลี่ยนแปลงตรงนั้น ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “จะพบพระพุทธเจ้าได้ที่ความแก่ ความเจ็บ ความตาย” ดังนี้ (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 33)

เมื่อไกวัลยธรรมได้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นธรรมชาติ สิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงมันเป็นอยู่อย่างนั้นเองด้วย สาเหตุอย่างนี้พระพุทธเจ้าจะเกิดหรือไม่ก็ตาม ความเป็นธรรมธาตุนั้นมันก็ตั้งอยู่อย่างนั้นทีเดียว คือตั้งอยู่ตลอดเวลา ด้วยสัญชาติญาณมนุษย์เรามีสิ่งที่ตรงกันอยู่อย่างหนึ่งก็คือ การมีความสนใจที่อยากรู้ ประถมเหตุของสิ่งทั้งหลาย แล้วเมื่อมนุษย์สามารถค้นพบก็สมมุติชื่อ เรียกสิ่งเหล่านั้นแตกต่างกันไป เช่น พระเป็นเจ้า เต่า หรือปราคมาตมัน เป็นต้น

ในหลักพุทธธรรม พระพุทธเจ้าตรัสเรียกปฐมเหตุของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่า ธรรมธาตุ หมายถึง ความแท้จริงที่เป็นอสังขตธรรม คือ สิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ด้วยกฎอันนี้เป็นฐานที่ตั้งขึ้นโดยธรรมชาติที่เรียกว่า กฎอิทัปปัจจยตา คือมันเป็นตัวของมันเอง ดังนั้นมันจึงตั้งอยู่ในฐานะที่เรียกว่า เป็นปฐมเหตุ ในยุคที่พระพุทธเจ้าถือกำเนิดนั้น ทางประเทศจีนก็มีบุคคลที่สำคัญเป็นปรมาจารย์ นามนั้นว่า เหลาจื้อ ได้บัญญัติคำสอนเกี่ยวกับเต๋าเอาไว้ว่าสนใจว่ามีสิ่งอยู่สิ่งหนึ่งที่มีอยู่ก่อนโลก มันไม่ใช่วัตถุไม่ใช่จิตใจ แต่สิ่งนั้นเรียกว่า “เต๋า” อันหมายถึงสิ่งที่มีอยู่ก่อนในโลกนี้เกิดขึ้น และคำว่า “เต๋า” นี้เองก็แปลความตรงกับคำว่า “ธรรมะ” ได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 34)

ในประเทศอินเดียสมัยก่อนเรียกว่า ชมพูทวีป ก็ได้มีสิ่งๆที่เรียกว่า ปริมาณัน ซึ่งสิ่งนี้ได้บัญญัติขึ้นเพื่อแสดงถึงสภาพที่มันมีอยู่ตลอดเวลา แล้วสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหลายเหล่านั้นล้วนแตกแยกออกไปจากปริมาณัน นี้ทั้งหมดในทางปรัชญา เรียกสิ่งๆที่แยกออกไปนั้นว่า อาตมัน ครั้นถึงสภาวะของอาตมันสิ้นสุดลงไปตามเหตุปัจจัยมันก็จะกลับไปรวมเข้ากับปริมาณันเหมือนเดิม ในทำนองเดียวกันทางตะวันออกกลางซึ่งเป็นดินแดนปาเลสไตน์ของพวกยิวก่อนเหตุการณ์เกิดขึ้นของศาสนาคริสต์นี้ก็ในยุคเดียวกับเต๋าหรือพุทธศาสนา ในกลุ่มพวกยิวก็มีคำพูดถึงสิ่ง ๆ หนึ่งซึ่งมีอยู่ก่อนสิ่งๆทั้งปวงเรียกว่า God (ก็อด) พระเจ้า ซึ่งตรงกับกฎที่หมายถึงในหลักพุทธธรรมต่อมาในสมัยศาสนาคริสต์ ซึ่งหลังพระพุทธศาสนาประมาณ 500 ปี ก็มีการรับรองว่า พระเจ้า หรือ God นั้น เป็นสิ่งๆที่มีอยู่ก่อนสิ่งๆทั้งปวง (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 34)

เมื่อกล่าวถึงชีวิต ชีวิตนี้คืออะไร ผู้ศึกษาอาจจะคิดว่าเรารู้จักชีวิตดีแล้ว และเราก็มีชีวิตอยู่ การเข้าใจชีวิตมีทั้งภาษาคนและภาษาธรรม อย่างไรก็ตามคำว่า ชีวิต หมายถึง ความสดชื่นอยู่ซึ่งมันมีความหมายลึกซึ้งกว่าความเข้าใจที่เอามาพูดกัน

คัมภีร์ไบเบิลหน้าแรก ๆ ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างดีว่า ผัวเมียคู่นี้พระเจ้าสร้างมา และพระเจ้าก็สั่งไว้ว่า อย่าไปกินผลไม้บนต้นไม้ต้นนี้ ซึ่งต้นไม้ต้นนี้เป็นต้นไม้แห่งความรู้ดี รู้ชั่ว ถ้าใครกินเข้าไปแล้วเขาจะต้องตาย ต่อมาผัวเมียคู่นั้นได้ไปกินผลไม้ที่พระเจ้าห้ามโดยอธิบายไว้ว่า มีมารมาหลอกให้เด็กกิน เมื่อเขากินไปแล้วก็เกิดรู้จักชั่วดี รู้จักความอาย จึงหาผ้ามาบุง รู้จักความเป็นหญิง รู้จักความเป็นชาย แล้วอย่างนี้ก็เลยสืบพันธุ์ เมื่อพระเจ้ามาเยี่ยมทีหลังก็รู้ว่าสองคนนี้ได้กินผลไม้ที่รู้จักระงับเสียแล้ว เมื่อพระเจ้าสอบถามจึงได้สั่งว่า อย่างนั้นพระเจ้าจึงให้มนุษย์เวียนว่ายตายเกิดเพราะเขามีบาปติดตัวตลอดเวลา โดยที่เขาไม่รู้จักระงับชั่วดี แล้วมันเกิดกิเลสเพราะเหตุอย่างนั้นมนุษย์ทั้งหลายจึงต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ตลอดชีวิตไปจนตาย รวมถึงลูกหลานเหลนโหลนในที่สุด

“... มนุษย์ในโลกเดี๋ยวนี้ก็ล้วนแต่ตายแล้วทั้งนั้น ตามความหมายนั้นเพราะไปรู้จักดี รู้จักชั่ว ในลักษณะที่ให้ยึดมั่น ถือมั่นเรื่องดีเรื่องชั่ว ไม่ใช่รู้จักดี รู้จักชั่วเพื่อจะอยู่เหนือความดีและความชั่ว แต่ไปรู้จักความดีความชั่วในลักษณะที่จะไปจมอยู่ข้างใต้ของความดีและความชั่ว ทำให้อำนาจยึดมั่นถือมั่นความดีและความช่วนั้นบีบคั้นเอา ๆ ด้วย โลกะ โทสะ โมหะ ร้อนเป็นไฟอยู่ตลอดเวลา เหมือนกับคนตายแล้ว” (พุทธทาสภิกขุ, 2521 : 170) เพราะได้กินผลไม้ของต้นไม้ต้นนี้เข้าไป โดยได้รับช่วงมาจากบรรพบุรุษคนแรกนั่นเอง

ในทัศนะของพุทธทาสเองพยายามที่จะอธิบายความมีชีวิตอยู่ว่า การเป็นอยู่ด้วยการถูก ขบ กัด เคี้ยวกินของยักษ์มารคือกิเลสแล้วก็เรียกว่า คนตายแล้วทั้งนั้น เพราะเขาเหล่านั้นไม่มีอะไรจะเป็นเกราะป้องกันอันตรายที่จะไม่ถูกเคี้ยวกินจากยักษ์มารทั้งหลาย ถ้าเป็นชีวิตจริงมันก็

ต้องมีความเป็นอยู่จริงคือไม่ตาย มันต้องมีความสดชื่นอยู่ติดต่อกันไปอย่างไม่มีเปลี่ยนแปลงอย่างนี้ จึงเรียกว่า ชีวิตนิรันดร ซึ่งชีวิตนิรันดรนี้มันเป็นสิ่งที่คนเราสามารถเข้าถึงได้ในชีวิต ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าคุณคนใดรู้จักฝึกฝนอบรมตนเป็นอย่างดี เขาเหล่านั้นก็จะกลายเป็นตัวตนชนิดที่ไม่รู้จักตาย การที่บุคคลใดไม่ศึกษาเรื่องตัวตนให้เข้าใจจะเกิดความสับสนเพราะการมีตัวตนเป็นที่พึ่งนั้นหมายถึงการมีธรรมะเป็นที่พึ่งนั้นจะทำให้ตัวตนเปลี่ยนไปชนิดตรงกันข้าม คือเป็นตัวตนของพระธรรม ซึ่งเป็นตัวตนที่สะอาดปราศจากความยึดมั่นด้วยอุปทานหรืออยู่กับธรรมะที่อันบริสุทธิ มีการถือเอาธรรมะอันบริสุทธินั้นว่าเป็นตัวตน ด้วยสมมุติเรียกว่า บรมอิตตา ปรมอตุตา ก็แล้ว แต่จะเรียกกันคือเป็นตัวตนของธรรมะที่ไม่รู้จักตาย ซึ่งเป็นชีวิตนิรันดรอยู่ในตัวของมันเอง สำหรับคนที่ไม่ได้มีธรรมะทำอะไรก็น่าเกลียดน่าชัง เพราะแม้คนอื่นไม่เห็นการกระทำนั้นตัวเองก็เห็นเหมือนกับคนไม่นุ่งผ้า ไม่มีความละอาย แต่ถ้าเป็นคนมีธรรมะซึ่งมีสิ่งป้องกันทำอะไรก็น่ารัก ไม่ให้ต้องเกิดการกระทำที่น่าละอาย แล้วยิ่งไปกว่านั้นก็ถือการเป็นตัวตนแห่งธรรมะที่ไม่รู้จักตาย จึงกล่าวได้ว่าบุคคลใดมีธรรมะเป็นตัวตนผู้นั้นเรียกว่ามีชีวิตที่ไม่รู้จักตาย

การศึกษาเรื่องตัวตนให้เข้าใจนั้นเป็นจุดเริ่มต้นของความเข้าใจกระบวนการธรรมชาติ เพราะต้นไม้ก็มีชีวิต สัตว์เดรัจฉานก็มีชีวิต การจะรู้เข้าใจเราต้องแยกออกเป็น 2 ฝ่าย คือชีวิตในฝ่ายวัตถุกับชีวิตในฝ่ายวิญญาณ

ในฝ่ายวัตถุนั้น ชีวิตเป็นเพียงสิ่งที่ยังสดอยู่ เช่น เซลล์แต่ละเซลล์ที่มันอิงอาศัยกันอยู่ เพราะมันยังสดอยู่ ยังเป็นอยู่ แม้แต่ใบไม้เขียว ๆ เซลล์มันยังสดอยู่ หรือเนื้อหนังของสัตว์มันยังเป็นอยู่ ก็เรียกได้ว่า เซลล์นั้นยังมีชีวิต การมีชีวิตแบบวัตถุนั้นคนก็ไม่แตกต่างไปจากสัตว์หรือว่าคนก็ไม่ดีไปกว่าต้นไม้

ตามหลักพระพุทธธรรม ความมุ่งหมายของการมีชีวิตที่มีความสดชื่นนั้นเป็นความสดชื่นแห่งวิญญาณคือจิตใจ เป็นความรู้สึกทางสติปัญญา ดังนั้นการที่คนมีชีวิตทางด้านวิญญาณไม่สดชื่นนั้นเป็นเพราะไฟ คือ ราคะ โทสะ โมหะ เเผาผลาญอยู่เสมอ จิตใจจึงเหี่ยวแห้ง ถ้าจิตใจมันสดชื่น คนเราก็ไม่มีความเว้าร้อน ไม่กระวนกระวาย เดี่ยวนี้คนยังมีความกระวนกระวายอยู่ตลอดเวลา

“... ที่นี้ครั้นได้ขอรักของชอบใจมาตามที่ตัวเองต้องการมันก็ยังคงกระวนกระวายต่อไปอีกแบบหนึ่ง คือ กระวนกระวายด้วยความรักของที่ได้มา หึงและหวงของรักที่ได้มา แล้วก็หวาดระแวงต่าง ๆ นานา ด้วยของรักที่ได้มามีความหวาดกลัวเกี่ยวกับของรักที่ได้มา นี้ก็มีความกระวนกระวายเรียกว่า ได้มาสมตามที่ต้องการแล้วมันก็ยังมีความกระวนกระวายร้อนอยู่ไปตามเดิม กระวนกระวายทั้งขึ้นทั้งล่องสมน้ำหน้ามัน คนบ้า (พุทธทาสภิกขุ, 2521 : 175)

เมื่อคนเรามีแต่ความกระวนกระวายเพราะไม่ได้ในสิ่งที่ต้องการมันก็เกิดความกระวนกระวาย ถึงแม้ว่าคนเราได้อะไรตามที่ต้องการแล้วมันก็ยังเกิดความกระวนกระวาย เมื่อเป็นอยู่อย่างนี้คนเราจะมีความสุขขึ้นได้อย่างไร จากการอธิบายดังกล่าวมามันก็เหมือนคนที่ตายแล้ว ถึงแม้จะวิ่งวนเวียนอยู่ในโลกนี้ทั้งหกพันกว่าล้านคนมันก็ล้วนแล้วแต่คนตายแล้ว ซึ่งเป็นคนไม่รุ่งฟ้าด้วยกันทั้งนั้น คือถ้าคนเราไม่ถูกกิเลสเผาผลาญแล้วมันก็ไม่ท่องเที่ยววิ่งพ่วนเวียนวายเป็นเหตุให้ยุ่งยากลำบากถึงเพียงนี้ นี่เป็นเพราะกิเลสมันบังคับมันไสหัวมันผลักดันให้ต้องดิ้นรนไปมา โดยที่สภาวะของจิตใจมีความกระวนกระวายอยู่ตลอดเวลา

ธรรมเนียม : พุทธภววิทยาเปรียบเทียบกับภววิทยาตามหลักวิทยาศาสตร์

ตามความหมายของภววิทยา (Ontology) ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของอภิปรัชญา (Metaphysics) ที่ศึกษาว่า อะไรคือสิ่งเป็นจริง กล่าวคือ ศึกษาธรรมชาติของสิ่งที่เป็นจริงในฐานะที่เป็นสากลที่สุด หรือในฐานะที่เป็นสิ่งไม่ใช่ในฐานะสิ่งเหล่านั้น หรือสิ่งนี้โดยเฉพาะ เช่น ไม่ใช่ในฐานะที่เป็นต้นไม้ เป็นคน เป็นหิน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2532 : 84) การพูดตามหลักวิทยาศาสตร์นั้นคนเราเกิดมาพร้อมด้วยธรรมชาติอย่างหนึ่งคือ มีความคิดสงสัยสิ่งต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกตนเอง ความสงสัยดังกล่าวนี้ได้นำไปสู่แนวคิดทางความเชื่อที่ต่างกันบ้าง คนมีความเห็นว่าจักรกลประกอบด้วยวัตถุเท่านั้น นอกจากนี้ไม่มีอะไร การเชื่อในสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุเปลี่ยนเรื่องไร้สาระ แต่บางคนบอกว่ามีบางสิ่งที่ไม่สามารถรับรู้ได้โดยประสาทสัมผัส เช่น เต้า พระเจ้า เป็นต้น แนวคิดที่ต่างกันเป็นไปตามความเชื่อแต่ด้วยเกี่ยวข้องกับธรรมชาติของจักรวาลเหมือนกัน เมื่อกล่าวถึงเนื้อหาของจักรวาลในทางปรัชญาเรียกว่า ภววิทยา ก่อนอื่นการที่เราจะเข้าใจแนวคิดเรื่องธรรมเนียมควรเข้าใจทัศนคติทางวิทยาศาสตร์กับทัศนคติของนักวิทยาศาสตร์ ทำนองเดียวกันทัศนคติของพุทธศาสนากับทัศนคติของชาวพุทธต้องแยกกันให้ออก ถ้าเอาไปผสมกันจะเกิดความสับสน วิชาวิทยาศาสตร์เป็นวิชาที่เราศึกษาเรื่องวัตถุที่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ถือว่าสิ่งที่มีอยู่จริงต้องสามารถสัมผัสได้ แต่นักวิทยาศาสตร์นั้นอาจมีความเชื่อส่วนตัวอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เพราะเขาเกิดมาเป็นคนอยู่ในสังคม มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตด้วยความเชื่อทางศาสนา ดังนั้น นักวิทยาศาสตร์อาจมีความเชื่อเรื่องพระเจ้ายกก็ได้

ในส่วนพระพุทธานุศาสนามีหลักฐานทางภววิทยาความเชื่อภายในจักรวาลนี้เป็นแบบจิตนิยม เพราะนอกจากวัตถุแล้วยังมีสิ่งอื่นรวมอยู่ด้วย หมายความว่าถึงมีรูปกับนาม จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว ดังนั้นในแนวคิดทางพระพุทธศาสนาการที่คนเราคิดได้ มีความโลภ ความโกรธ ความหลง อย่างนี้เพราะเรามีจิตซึ่งแยกออกจากกาย อย่างไรก็ตาม ความคิดของชาวพุทธบางท่านก็เชื่อในความคิดเกี่ยวกับวัตถุถือว่าวัตถุเท่านั้นเป็นสิ่งที่อยู่จริง แต่ก็ไม่ใช่ว่าเรื่องแปลกความแตกต่างกัน

ระหว่างรากฐานของพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์นี้เป็นเรื่องสำคัญ เพราะมีผู้อ้างบ่อย ๆ ว่า พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์บ้าง พุทธศาสนาเข้ากันได้กับวิทยาศาสตร์บ้าง การอ้างนั้นแม้จะเกิดจากความหวังดีก็เป็นเรื่องที่จะต้องระมัดระวัง

“... ความรู้บางส่วนในพุทธศาสนาอาจพิสูจน์ ตรวจสอบได้เหมือนความรู้ในวิทยาศาสตร์ เพราะต่างก็เป็นความรู้เกี่ยวกับสิ่งที่อาจตรวจสอบด้วยประสาทสัมผัสและเหตุผลเหมือนกัน แต่นั่นก็ไม่จำเป็นพุทธศาสนาจะต้องเป็นวิทยาศาสตร์หรือเข้ากันได้กับวิทยาศาสตร์ รากฐานของสองระบบความรู้ี้แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เมื่อล้วงลึกไปจนถึงที่สุดแล้ววิทยาศาสตร์นั่นเองคือสิ่งขัดแย้งอย่างรุนแรงต่อพุทธศาสนา (สมภาร พรหมทา, 2534 : 141) การศึกษากฎแห่งธรรมชาติเกี่ยวกับกรรมในแง่วิทยาศาสตร์นั้นท่านพุทธทาสภิกขุได้เรียกว่า ศึกษาพุทธศาสนาอย่างวิทยาศาสตร์เรื่องกรรม สิ่งที่เราเรียกว่ากรรมหรือการกระทำอย่างเป็นวิทยาศาสตร์นั้นคือความสามารถเห็นได้ชัดเจนเหมือนกับเอามาสีในฝ่ามือและจ้องมองดูได้ถ้ามันไม่ใช่อย่างนั้นมันก็ไม่เป็นวิทยาศาสตร์ เพราะพุทธศาสนาที่แท้จริงมีวิธีการศึกษาและปฏิบัติซึ่งเป็นในรูปของวิธีการทางวิทยาศาสตร์นั่นเอง ดังนั้นการศึกษาเรื่องกรรมต้องเป็นสิ่งที่ดูเห็นได้ด้วยความรู้สึกนึกคิดไม่ต้องฝากเอาไว้กับความเชื่อ เราจะต้องเห็นเรื่องกรรมด้วยการมองอย่างที่เป็นวิทยาศาสตร์ คือ การเห็นด้วยตาภายในที่เรียกว่า ธรรมจักขุ เช่น เมื่อตาเห็นรูปการเห็นจึงเกิดขึ้น การเห็นนั้นก็คือ ธรรมชาติอย่างหนึ่งที่มีมันจะเกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย ครั้งหนึ่งชั่วขณะหนึ่งนั้นมันก็เกิดสิ่งถัดไปอีกตามลำดับ คือ ความรู้สึกที่เกิดมาจากการเห็น ถ้าจะลึกลงไปว่ามันเกิดสัญญาความจำได้ว่ารูปอะไรเสร็จแล้วก็เกิดความรู้สึกต่อไปว่ามีความหมายอย่างไรดีชั่ว ถูกหรือผิด สวยหรือไม่สวย อย่างไร ถ้ารู้สึกสวยก็รักมัน ชอบมัน ความชอบใจหรือความไม่ชอบใจอย่างนี้เป็นธรรมชาติ เป็นสภาวะธรรมที่มันเป็นไปตามกฎธรรมนิยาม ทีนี้เมื่อมองอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งมันอยากขึ้นมา ถ้าสวยหรือหอมหรืออร่อยมันก็อยากขึ้นมา อยากเอา อยากได้ อยากยึดครองเป็นเจ้าของ อยากจะเสพ ในเมื่อมันมีความอยากอย่างนี้มันก็เกิดความรู้สึกว่าฉันอยาก ความคิดว่าฉันอยากฟุ้งเกิดขึ้นมา มันก็เกิดความอยากต่อไปเรื่อย ๆ เช่น อยากจะไปเอามาเป็นเจ้าของหรือไปขโมยหรือไปขูดคร่า มันก็เกิดขึ้นมาเป็นมโนกรรม ซึ่งมันจะทำให้เกิดกายกรรม เช่นว่า การไปขโมยมาแต่ถ้าเกิดวิกรรมก็คือการใช้คำพูดหลอกลวงเอามา เมื่อมันมีกรรมอย่างนี้แล้วก็มีความคิดคือผลของกรรม ซึ่งมันจะทำให้ได้รับความสุขหรือได้รับความทุกข์เกิดขึ้นในจิตใจ ในเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นในชีวิตที่เป็นอยู่นั้นโดยเราจะไม่กล่าวถึงการติดคุกติดตาราง เพราะมันไม่เกี่ยวกับทัศนะเรื่องกรรมตามแบบวิทยาศาสตร์ของพระพุทธเจ้า

“...ถ้ากรรมทางวิทยาศาสตร์ก็เดินต่อไปว่า มันเกิดมโนกรรมไม่ต้องหมายถึงใครหรือของใคร ไม่ต้องหมายถึงผู้ใดแล้วก็เกิดกายกรรมหรือวจีกรรม แล้วไปทำเข้าปฏิกิริยามันก็ย้อนมาให้คนนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข สมมุติว่า เขาถูกตีดุคตีดตารางเรื่องขงตีดตารางนั้นเป็นเรื่องของกรรมฝ่ายศีลธรรมวิทยาศาสตร์นี้มันก็เป็นเรื่องใหม่ เรื่องความรู้สึกอย่างใหม่ เป็นทุกข์เวทนาหรือเป็นความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปอีก เพราะว่าไม่มีคนจะไม่มีคนตลอดสายนี้ มีแต่มันเป็นไปตามกฎของธรรมชาติเกิดนั้นเกิดนี้ไปเรื่อย ๆ นี่เข้าใจยาก นี่เป็นเรื่องกรรมทางศีลธรรมก็บัญญัติว่าดีชั่วหรือแม้ว่าจะปนกันดีชั่วปนกันก็ตามใจ เพราะมันมีคนผู้ต้องการอย่างนั้นอย่างนี้แล้วมันก็จะเอาผลของกรรมดีจะหลีกเลี่ยงผลของกรรมชั่วนั้น มันมีคนไปตามแบบของเรื่องความเชื่อความยึดมั่นถือมั่น ฉะนั้นขอให้เข้าใจว่าเรื่องกรรมตามความหมายที่มันเป็นวิทยาศาสตร์นี้มันไม่มีคนไม่ต้องเกี่ยวกับคน ผู้ทำหรือผู้รับผลกรรม แต่มันก็มีสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นตามลำดับแล้วก็มีความรู้สึกแก่จิตใจนั้นด้วยเหมือนกัน” (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 202) จะเห็นได้ว่า กรรมแท้ในพุทธศาสนาเป็นไปตามหลักของวิทยาศาสตร์ เพราะเขาจะไม่พูดถึงเรื่องคนผู้กระทำความ ผู้รับผลของกรรมต่อเมื่อตายแล้วก็จะไม่พูด ซึ่งมันพูดชัดกว่า ละเอียดกว่า มีความเจาะจงกว่า โดยมุ่งตรงไปสู่ความรู้สึกหรือการกระทำล้วน ๆ แต่เมื่อกล่าวถึงเรื่องกรรมในขั้นของศีลธรรมก็จะกล่าวถึงการกระทำของคนซึ่งเจาะจงไปเลยว่าเป็นนาย ก. นาย ข. นาง ค. นาง ง. ว่าเป็นผู้กระทำความนั้น ซึ่งจะทำให้คนนั้นได้รับผลในชาตินี้ คือการตีดุคตีดตารางเมื่อตายไปแล้วก็ไปตกนรกอีกไม่รู้กี่ชาติ ต่อจากนั้นก็มารับผลของกรรม อาจจะเป็นรูปร่างกลายเป็นผี อย่างนั้น อย่างนี้ อีกมากมาย ซึ่งมันเป็นไปตามความรู้สึกนึกคิดที่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นคนอย่างนั้น คนอย่างนี้ นรก สวรรค์ มันก็เป็นสถานที่อย่างนั้น อย่างนี้ รูปแบบอย่างนี้ไม่ใช่แนวคิดทางวิทยาศาสตร์ และก็ยังไม่ใช่แนวคิดของพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะแนวคิดของพระพุทธศาสนาโดยตรงนั้นต้องการจะสอนเรื่องการไม่มีคน มีแต่เรื่องธรรมเนียมหรือสภาวะธรรมนั่นเอง

สำหรับธรรมเนียมตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง กฎซึ่งคำว่ากฎกับคำว่าปรากฏมันไม่ใช่อันเดียวกัน คำว่า กฎเป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัว เพราะมันเป็นนามธรรมที่ยิ่งกว่านามธรรม คือเป็นอสังขตะ (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 45) สำหรับคำว่า ปรากฏนั้นมันเป็นปรากฏการณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นได้ ยกตัวอย่างเช่น เราเปิดฝาหลังของนาฬิกาออกดูเราก็จะปรากฏเห็นเครื่องนาฬิกา มันสัมพันธ์ซึ่งกันและกันเดินไปอยู่อย่างนั้น คือมันเป็นปรากฏการณ์อย่างนั้น แต่ส่วนที่มันเป็นกฎ กล่าวคือ ทำไมนาฬิกามันจึงเดินไปได้ เราไม่สามารถที่จะมองเห็นได้นั้นก็คือสิ่งที่เรียกว่า กฎ เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่สิ่งที่ปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่เราสามารถมองเห็นได้ในแง่ของธรรมเนียม ก็คือ มันอยู่ในฐานะที่เป็นกฎ แต่ถ้าพูดว่า ตถตามันก็กว้างออกไป ซึ่งมันใช้ได้แก่สิ่งทั้งหลาย เพราะมันเป็นกฎธรรมชาติหรือเป็นธัมมเนียมตา (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 50)

คำว่า กฎ มันเป็นสิ่งที่ต้องมีและต้องใช้ในการที่จะเป็นคนมีชีวิตอยู่เพื่อมีวิธีการดับทุกข์ และจำเป็นที่เราจะต้องศึกษาให้รู้ให้เข้าใจเพื่อจะได้ไม่ถูกหลอกหลวงด้วยกฎ เพราะสิ่งที่เรียกว่ากฎนี้ ถ้าเราไม่ศึกษาให้รู้ให้เข้าใจมันก็จะหลอกหลวงเราได้แน่นอน เพราะว่ามันซับซ้อนหลายระดับชั้น จึงกล่าวว่ามันเป็นกฎเหนือกฎทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่งคำว่า กฎหรือธรรมเนียม คือสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดให้ตายตัวอย่างเด็ดขาดและมันก็อยู่เหนือมนุษย์ด้วย ซึ่งธรรมชาติเป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ เราอย่าคิดว่ามนุษย์เป็นผู้บัญญัติกฎเกณฑ์ เพราะกฎที่แท้จริงนั้นธรรมชาติเป็นผู้กำหนดขึ้นมา แต่ธรรมชาติเองมันบอกไม่ได้จึงอาศัยมนุษย์ผู้มีปัญญาผู้แจ่มแจ้งเห็นจริงในกฎเกณฑ์นั้น จึงได้ส่งสอนกฎนั้นขึ้น ดูเหมือนว่ามนุษย์เป็นผู้บัญญัติกฎขึ้นมา ซึ่งเป็นความเข้าใจผิดแล้วจะถูกหลอกหลวงโดยกฎได้ง่าย ธรรมเนียมหรือกฎที่ธรรมชาติบัญญัติให้ไว้มันตายตัวและเด็ดขาดซึ่งไม่เห็นแก่หน้าใคร จะ อุทธรณ์ หรือ ฎีกา ไม่ได้ทั้งนั้น เพราะมันไม่เปลี่ยนแปลงแล้วมันกำหนดไว้เหนือมนุษย์ คือเหนือชีวิตจิตใจของมนุษย์

พระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสไว้แล้วว่า "...ตถาคต จะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้น ธรรมธาตุนั้นตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว" (พุทธทาสภิกขุ, 2537 : 45) เมื่อคิดว่าธรรมธาตุนั้นตั้งอยู่แล้วนั้นเทียวมันคือกฎ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ธรรมเนียม อิทัปปัจจยตาหรือตถตาเหล่านี้เอง เพราะมันอยู่ในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ พระพุทธเจ้าจะเกิดหรือไม่เกิดสิ่งเหล่านี้มันก็มีอยู่แล้ว แต่เมื่อพระพุทธเจ้าเกิดมันก็คือการเกิดของผู้รู้สิ่งเหล่านี้อย่างถูกต้องและครบถ้วน ดังนั้นกฎอะไรที่พระองค์ทรงเปิดเผยทรงแสดง ทรงจำแนกแจกแจง ทรงกระทำให้เหมือนกับว่าการจับหงายของทีคว่า ทำนองนี้เรียกว่า สิ่งที่ไม่ใช่พระองค์ตั้งขึ้น แต่เป็นการนำสิ่งที่มีอยู่แล้วออกมาเปิดเผยหรือนำมาแสดง

สำหรับที่มาแห่งกฎ ถ้าเป็นกฎธรรมชาติมันก็มาจากธรรมชาติ อาจเรียกว่ามาจากพระเจ้าก็ได้ มาจากธรรมก็ได้ เพราะธรรมคือธรรมธาตุนั้นที่พระพุทธเจ้าตรัส โดยเหตุที่ธรรมธาตุนั้นมันเป็นธรรมเนียมหรือเป็นกฎอิทัปปัจจยตาที่บังคับสิ่งทั้งปวง เราตั้งชื่อให้ใหม่ว่าพระเจ้า (God.) กฎธรรมชาติชนิดนี้จะเรียกว่ามาจากพระเจ้าหรือมาจากธรรมในภาษาบาลีก็ได้ สรุปว่ากฎธรรมชาติก็มาจากธรรมชาติ

สำหรับกฎของวิทยาศาสตร์ที่คนในโลกสนใจมากกว่าอย่างอื่น มันเป็นกฎที่ซ่อนอยู่ในกฎของธรรมชาติ กฎทางวิทยาศาสตร์ที่รู้จักกันอยู่ทั่ว ๆ ไป และเห็นกันได้ชัดเจน เช่น กฎทางฟิสิกส์ กฎทางเคมี กฎทาง Mechanics หรือกฎทาง Relativity 4 อย่างนี้ก็ดูเหมือนจะหมดแล้ว เรื่องกฎทางฟิสิกส์ก็คือกฎของการแสดงตัวออกของสสารหรือพลังงานนั้นไปยังแสงสว่างหรือกระแสไฟฟ้าที่เราเปิดยาค่าคั้นนั่นเอง การที่คนเรารู้จักใช้ประโยชน์จากแสงสว่างนี้ก็เพราะการไปทำถูกกฎทางฟิสิกส์อย่างไฟฟ้านี้ไม่ว่ามันอยู่ในไหน มันเป็นอะไร แต่ถ้าเราทำถูกกฎอย่างนี้ก็จะได้กระแสไฟฟ้ามาใช้ เรื่องเสียงเรื่องแสงหรือการมีดวงไฟเป็นเพราะเราทำถูกกฎดังกล่าว แต่อย่าลืมว่ามันคือลูกน้อย

ของอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นแม่บทของกฎทั้งหลายว่า “เพราะเมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น ซึ่งมันซับซ้อนหลายครั้ง แต่มันก็เป็นลูกน้อยของกฎอิทัปปัจจยตา สำหรับกฎ Mechanics คือ การประสานการสัมพันธ์กันในระหว่างกำลังงาน หมายถึงกฎที่เราจะใช้แรงงานเพื่อก่อให้เกิดการเคลื่อนไหว ก่อให้เกิดการผลักดันอะไรต่าง ๆ แต่แล้วมันก็เป็นลูกน้อยของกฎอิทัปปัจจยตา กฎสุดท้ายคือ Relativity หมายถึงกฎแห่งความสัมพันธ์ระหว่างเวลา กับสสารหรือวัตถุหรือการกินเนื้อที่ มันเป็นกฎที่ประสานกันได้สัดส่วนแล้วก่อก่อให้เกิดความสุข แต่ถ้ามันผิดส่วนสัมพันธ์กันก็จะปรากฏออกมาในทางที่เป็นทุกข์ เช่น คนกินข้าวผิดเวลาหรือกินมากเกินไปมันก็ต้องเป็นทุกข์ แต่ถ้ากินข้าวพอดีแก่เวลาพอดีแก่สัดส่วนที่ควรจะกินมันก็จะไม่เกิดทุกข์ ถ้าเราศึกษาดูให้ดีเรื่องกฎทางวิทยาศาสตร์ทั้ง 4 สาขานี้มันเป็นของต้นหรือเป็นของเด็กเล่น เมื่อไปเทียบกับกฎของอิทัปปัจจยตา แต่กฎเหล่านี้มันก็อยู่ในกฎอิทัปปัจจยตานี้เอง เมื่อศึกษาดูให้ดีกฎอิทัปปัจจยตามันแทรกแซงอยู่ในทุกหนทุกแห่งเพราะอะไร ๆ มันก็รวมอยู่ในกฎเกณฑ์อันนี้ สิ่งที่น่าศึกษาคือตัวกฎนั้นมองได้ 2 แง่

แง่ที่หนึ่ง มันเป็นธรรมชาติที่อยู่เหนือเหตุ เหนือปัจจัยที่เรียกว่า อสังขตะ คำว่า อสังขตะ แปลว่า มันเป็นไปได้เอง มันอยู่เอง มันมีอะไรเองโดยไม่ต้องมีอะไรทำให้มันเป็นขึ้นมา เช่นเดียวกับสิ่งที่เรียกว่า ธรรมชาติ ธรรมชาต ธรรมนิยามตา อิทัปปัจจยตา ตถตา หรือเรียกอีกหลายชื่อ ก็ล้วนแต่เป็น อสังขตะ ไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีการดับไป มันเป็นอยู่อย่างนั้น

แง่ที่สอง มันเป็นสังขตะ หมายความว่า มันมีอะไรทำขึ้นมาแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปแล้วก็ดับลง แล้วก็เกิดขึ้น แล้วก็เปลี่ยนไป แล้วก็ดับลง

กฎที่เป็นสังขตะก็คือ กฎที่บัญญัติขึ้น มนุษย์ได้แต่งตั้งขึ้น เช่น กฎทางเศรษฐกิจ กฎทางการเมือง กฎทางการศึกษา แม้แต่กฎทางศาสนา ถ้าศาสนาไม่รู้จริงกฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้นมานั้นก็จะเปลี่ยนไป เพราะกฎนั้นมันมีเกิดมีดับและมันเปลี่ยนแปลงได้

ถ้ากฎได้เป็นเรื่องของธรรมชาติหรือธรรมชาติธรรมนิยาม กฎนั้นมันก็เป็นอสังขตะ ถ้ากฎใดเป็นสิ่งที่เกี่ยวกับสิ่งที่กฎอีกอันหนึ่งสร้างขึ้นมามันก็เป็นสังขตะ จึงกล่าวได้ว่า กฎที่เป็นต้นเดิมซึ่งเป็นกฎที่ทำให้สิ่งอื่นเกิดขึ้นก็คือ อสังขตะนั่นเอง

สิ่งที่เรียกว่าปัจจัยมีอยู่ 2 ชนิด ปัจจัยชนิดหนึ่งทำให้เกิดสำหรับสิ่งที่ทำให้เกิดได้ คือพวกสังขตะทั้งหลาย แล้วปัจจัยอีกชนิดหนึ่งก็เป็นปัจจัยสำหรับทำให้ปรากฏเป็นเพียงแค่ปรากฏเท่านั้น แต่ไม่เกิดขึ้นนั่นคือ อสังขตะ เพราะเราทำให้เกิดไม่ได้ แต่ว่าเราทำให้แจ่มแจ้ง คือให้ปรากฏแก่จิตใจของเราได้ ดังนั้นเราจึงมีอิทัปปัจจยตา 2 วิธี เพื่อทำให้เกิดได้มันเกิดเป็นขึ้นมา หรือว่าทำสิ่งที่เกิดไม่ได้ แต่ทำให้ปรากฏได้โดยให้มันปรากฏออกมา ดังนั้นกฎอิทัปปัจจยตาจึงเป็นกฎตายตัว คือเป็นอสังขตะ แต่ว่าสิ่งที่มันสร้างขึ้นมานั้นมันเปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัยแล้วต้องมีกฎเกณฑ์

เฉพาะของมันคือ กฎเกณฑ์ที่เป็นสังขตะนั่นเอง เมื่อเราศึกษาดูให้ดี สังขตะธรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นรูป เป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดิน น้ำ อากาศ วิญญาณ เรียกว่า สังขตะ ในความหมายที่ว่า มันมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง แล้วเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัยนั้น

“...ในส่วรูปธาตุหรือรูปธรรมหรือวัตถุธาตุนี้มันประกอบด้วยส่วนย่อย ๆ อย่างที่ว่ามาแล้วเมื่อตะกี้ว่าวัตถุอันหนึ่งมันประกอบด้วยอณูหลาย ๆ อณู นับไม่ไหว อณูหนึ่ง ๆ ก็จะประกอบอยู่ด้วย ปริมาณหลาย ๆ ปริมาณ ในหนึ่งปริมาณ หรือ Atom หนึ่งนี่ในนั้นมันก็ยังมีการของอิทัปปัจจยตาเพียงแต่เป็นอณู เราก็มองไม่เห็นแล้ว ยิ่งเป็นปริมาณก็ยิ่งมองไม่เห็น ถ้าไปเรียนเรื่อง Atom เรื่องปริมาณตามวิชาวิทยาศาสตร์สมัยปัจจุบันเราจะพบว่า แม้ในปริมาณหนึ่งมันก็ยังมิตัวอิทัปปัจจยตาเป็นปรากฏการณ์ด้วย และมีตัวอิทัปปัจจยตาเป็นเพียงกฎเกณฑ์ด้วย” (พุทธทาสภิกขุ, 2532 : 351) เมื่อมองในฝ่ายนามธรรมของกฎอิทัปปัจจยตามันล้วนแต่เป็นส่วนย่อย เช่น กฎอนิจจัง กฎทุกขัง กฎอนัตตา 3 กฎนี้ที่แท้คือกฎเดียวกัน หมายถึงมันเป็นกฎแห่งอิทัปปัจจยตา หมายความว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นเหตุปัจจัย สิ่งนี้จึงเปลี่ยนแปลงเมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย มันคือยึดถือเอาเป็นตัวตนไม่ได้เพราะมันเป็นไปตามเหตุตามปัจจัย เมื่อดูการเกิดขึ้น - ตั้งอยู่ - ดับไป - เกิดขึ้น - ตั้งอยู่ - ดับไป ของรูปธรรมก็ดี ของนามธรรมก็ดี มันก็คือตัวการหรือปรากฏการณ์ซึ่งเป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตาในตัวกฎนั้น เรายังมองไม่เห็นแต่ว่าความปรากฏของมันนั้นเราสามารถมองเห็น เราอยู่ดูแต่เหตุหรือดูแต่ผล เราต้องดูความที่มันสัมพันธ์กันอยู่จึงเกิดความเข้าใจได้แจ่มแจ้ง เช่น เมื่อแม่คลอดลูกออกมา ลูกนั้นไม่เท่าไร มันก็เป็นแม่อีก มันก็คลอดลูกมาและไม่เท่าไรมันก็เป็นแม่อีก มันก็เหมือนกับว่า เมื่อมันเป็นเหตุและมันก็ดับไปแล้วมันก็เกิดผลขึ้นมา และมันก็ทำหน้าที่กลับไปเป็นเหตุให้เกิดสิ่งต่อ ๆ ไปอย่างนี้เรียกว่า ปัจจัยการหรืออาการแห่งปัจจัยที่สัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อยู่อย่างนี้ตลอดเวลา นั่นคือ อิทัปปัจจยตา ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า กฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตามันเหนือกฎเกณฑ์ธรรมะใดๆ ทั้งหมด ส่วนนอกนั้นล้วนแต่เป็นเรื่องปลีกย่อยที่แยกออกไปให้เห็นเป็นส่วนหนึ่ง ๆ เท่านั้น แม้แต่การเกิดของกิเลสและการเกิดความทุกข์ การดับกิเลสและการดับทุกข์เหล่านี้มันก็เป็นปรากฏการณ์ที่แสดงออกมาของอิทัปปัจจยตา เมื่อเกิดกิเลสก็เกิดทุกข์แน่นอน เมื่อไม่เกิดกิเลสแล้วก็ไม่เกิดทุกข์แน่นอน เมื่อดับกิเลสได้ก็คือดับทุกข์ได้แน่นอน ไม่ว่าจะฝ่ายเกิดหรือฝ่ายดับมันก็เป็นกฎของอิทัปปัจจยตาด้วยกันทั้งนั้น เมื่อมาดูอีกแง่หนึ่ง กฎธรรมนิยามที่เป็นกฎแห่งกรรม กฎแห่งกิเลส กฎแห่งวิบากเหล่านี้มันเป็นเรื่องซับซ้อน ถ้าเรามองไม่ตลอด เช่น มองส่วนเดียวมันก็จะเข้าใจผิดได้เหมือนกับการเห็นภูเขาลูกหนึ่งโดยที่เราจะไปที่ส่วนหนึ่งมันก็จะเกิดการเข้าใจผิดโดยไปสรุปเอาว่า ภูเขาลูกนั้นเป็นอย่างนั้นหรือเหมือนนิทานตาบอดคลำช้าง มันก็ถกเถียงกันไปจนตาย ถ้ารู้ถูกต้องมันก็เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตาหรือธรรมนิยาม ที่แสดงปรากฏการณ์ออกมาตามกฎเกณฑ์ของมันนั่นเอง

กรรมนิยาม : กฎธรรมชาติเกี่ยวกับวัฏจักรแห่งการกระทำกรรม

ในส่วนของกรรมนิยามซึ่งเป็นธรรมชาติเกี่ยวกับวัฏจักรหรือการหมุนเวียนของกรรม โดยตรงนั้น ในทัศนะพุทธทาสภิกขุท่านพยายามอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในเรื่องวัฏฏะ แปลว่า วงกลม และ สังสาระ แปลว่า การท่องเที่ยวเป็นวงกลมแห่งการท่องเที่ยวคือวงกลมแห่งการเวียนว่ายของสัตว์ที่เราเรียกว่า วัฏฏะสังสาร การเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะหรือในวงกลมนี้จะต้องถือว่ามีกิเลสเป็นจุดเริ่มต้น เป็นเพราะกิเลสนั่นเองที่ทำให้เราอยากทำอะไรบางอย่างหนึ่ง เมื่อทำลงไป แล้วถ้าได้ผลเป็นที่พอใจมันก็อยากทำอย่างนั้นอีก คือมันไม่หยุดอยาก เพราะเป็นการกระทำด้วยอำนาจของกิเลส เมื่อผลมันเกิดขึ้นไม่ว่าจะเกิดขึ้นในลักษณะไหนก็ตาม มันก็ย่อมก่อให้เกิดความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอไป การเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะสังสารก็เปรียบเหมือนพ่อค้าคนหนึ่ง ต้องการทรัพย์แล้วท่องเที่ยวทำการค้าไปในทะเล ไปเมืองนั้น เมืองนี้ ตามลำดับ การทำการค้าทางเรือนี้พ่อค้าต้องมีเรือเป็นอุปกรณ์ตัวเขาเองเป็นเจ้าของเรือ ต้องมีส่วนประกอบคือ ลูกเรือ คนใช้ ตลอดจนถึงสินค้าต่าง ๆ ที่อยู่ในเรือเขาเหล่านั้นต้องแล่นไปในทะเลที่เต็มไปด้วยอันตราย นอนกลางเรือเป็นแรมเดือนกว่าที่จะไปถึงประเทศหนึ่งแล้วก็ทำการค้าขายเมื่อได้กำไรดีก็ซื้อใหม่แล้วก็ขายใหม่ต่อไปเรื่อย ๆ ถ้าเกิดว่าขาดทุนก็พยายามแก้ตัวเรื่อยไป ทีนี้ถ้าเรือของเขาแตกหรืออับปางจะด้วยสาเหตุใดก็แล้วแต่ เขาก็ต้องหาเรือใหม่ หาของใหม่ หาสินค้า ท่องเที่ยวไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะได้ในสิ่งที่ต้องการเขาจึงจะหยุดการท่องเที่ยวไปในทะเล หรือกล่าวอีกทางหนึ่งได้ว่า เขาจะเดินทางไปจนกว่าจะหมดลมหายใจจึงจะหมดความต้องการ แต่เนื่องจากความตายนั้นมันเป็นของไม่สิ้นสุดซึ่งเขาต้องเกิดใหม่มาทำการค้าขายต่อไปอีก อยู่อย่างนี้ตลอดไป ถ้าจะเปรียบเทียบในแง่ของธรรมะ วัฏฏะสังสารที่เวียนไปรอบๆ นั้นก็เหมือนกับทะเล คนเจ้าของเรือนั้นก็เปรียบเหมือนจิต ส่วนประกอบในเรือ ลูกเรือ สิ่งเหล่านี้เปรียบเหมือนเจตสิก คือสิ่งที่ต้องการมีอยู่กับจิตเกี่ยวเนื่องอยู่กับจิตตลอดเวลา ถ้าเรือเปรียบเสมือนร่างกายของคนเรา คนเราทุกคนมีร่างกายเรียกว่า รูป มีส่วนที่เป็นนาม เรียกว่า จิต จิตนี้เป็นเจตสิกส่วนหนึ่ง แต่จิตนั้นเป็นตัวประธาน เป็นหัวหน้า มีอำนาจควบคุมร่างกาย จิตนี้เมื่อยังไม่สิ้นกิเลสมันก็ไม่ดับ มันยังเป็นประธานอยู่ตลอดไป เรื่องเจตสิกคือสิ่งที่เกิดขึ้นกับจิตปรุงแต่งจิตให้เป็นไปในลักษณะต่าง ๆ จิตนี้จะดีจะชั่วมันก็แล้วแต่เจตสิก จึงกล่าวได้ว่า เจตสิกเป็นส่วนประกอบกับจิต สิ่งที่เรียกว่า กิเลส ก็คือ เป็นพวกเจตสิกพวกหนึ่ง ถ้าเป็นพวกดีก็เป็นกุศล ถ้าเป็นพวกไม่ดีก็เป็นอกุศล กิเลสประเภทที่เรียกว่าดี หรือไม่ดีก็ทำให้มีการต้องได้รับผล เวียนว่ายตายเกิดไปไม่หยุด ในวัฏฏะสังสาร เช่น เกิด แก่ เจ็บ ตาย ต้องหนักอกหนักใจอีกไม่ว่าคนดี คนชั่ว เพราะคนชั่วยิ่งทุกซื่ไปตามประสาคนชั่ว คนดีก็ทุกซื่ไปตามประสาคนดี อันความดีนั้นก็เกิดมาจากกิเลสชนิดดี มันก็อยากทำดีเรื่อยไป เปรียบเหมือนพ่อค้าขายของได้กำไรทำให้ต้องท่องเที่ยวค้าขายต่อไป ซึ่งมันตรงกันข้ามกับการขาดทุน เพราะการขาดทุนมันให้ผลเจ็บปวดไม่ดีเอาเสียเลย ถึงอย่างนั้นก็ทำให้พ่อค้าหยุดไม่ได้เหมือนกัน จึงเห็นได้ว่า ชื่อว่ากิเลสแล้วมันเป็นเรื่องที่ยุติไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายกุศลหรือฝ่ายอกุศล

นั่นเป็นอุปมาเพื่อเข้าใจวิภวสังสาร ต้องศึกษาคำสำคัญคือจิตเป็นเหมือนนายเรือ เจตสิกเป็นเหมือนลูกเรือหรือสินค้าในเรือ และรูปเป็นเหมือนร่างกายหรือลำเรือ สำหรับสังสารวิภวเปรียบเหมือนทะเลหรือมหาสมุทรนั่นเอง ที่นี้เราพิจารณาดูสิ่งที่เรียกว่า วิภวสังสารหรือสังสารวิภวให้ใกล้ชิดกับตัวเราเข้ามาอีก คำว่า สังสารวิภว แปลว่า วงกลม สำหรับเล่นท่องเที่ยวไป ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าตรัสถึงวิภวสังสารนี้ หมายถึง เรื่องหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยสมบรูณ์แก่คนเรา แม้ในวันหนึ่งก็มีหลายร้อยวงเป็นสังสารวิภววงเล็ก ๆ คาบเกี่ยวกันไปแต่ละวงในชาติหนึ่ง ๆ ก็เปรียบเหมือนพ่อค้าคนนั้นที่มีความอยากค้าขาย สิ่งเหล่านั้นแล้วก็ไปที่เมืองนั้นเพื่อค้า ค้าได้ผลหรือขาดทุนและได้กำไรก็มีความอยากต่อไปอีกอย่างนี้ เรียกว่า สังสารวิภว วงหนึ่งแล้ว ถ้าเขายังทำการค้าต่อไปยังเมืองอื่นมันก็เป็นหลายๆวง เพิ่มขึ้นไปอย่างนี้เหมือนกับตัวของเราในขณะวันหนึ่ง ๆ อาจจะมีสังสารวิภวสังสารตั้งหลายวง แล้วแต่ที่เราอยากทำอะไร เมื่อทำลงไปแล้วผลมันก็เกิดขึ้นก่อให้เกิดอยากทำอะไรเองมันก็เกิดเป็นหลายๆวงในลักษณะนี้ ดังนั้นเมื่อเราพิจารณาว่าการกระทำอะไรด้วยความอยากแล้วทำตามอยากนั้นมันก็เกิดผลขึ้นจากการกระทำนั้น ทำให้เกิดความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นใหม่ แล้วมันก็เรียกเป็นวงหนึ่งแล้วเราคงพิจารณาเห็นว่า ห่วงโซ่ห่วงหนึ่งหรือสังสารวิภววงหนึ่ง ๆ มันมีความเกี่ยวเนื่องกันมาเป็นสายๆที่ยาวทุกระยะมันก็มีอาการแห่งความทรมานที่เต็มไปด้วยอันตรายเหมือนกับท้องทะเล ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ท่านจึงเอามาเปรียบเทียบกับ สังสารวิภวนี้คือทะเล สัตว์ทั้งหลายที่กระโดดลงไปลอยคออยู่กลางทะเลจะต้องประสบกับสิ่งต่าง ๆ ได้รับอันตรายต่าง ๆ ที่มีอยู่ในทะเลเป็นประจำ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 36)

ต่อไปเรามาศึกษาเพื่อเกิดความเข้าใจในเรื่องการท่องเที่ยวในสังสารวิภวเกี่ยวกับการใช้ถ้อยคำในการที่จะหลุดพ้นออกมาเสียจากสังสารวิภวโดยขอใช้คำว่า หัก หมายถึงมันเป็นวงกลมเหมือนล้อที่ประกบกันอยู่แล้วมันก็หมุนไป เมื่อล้อมันหักเสียแล้วมันก็ไม่เป็นวงกลม ลักษณะของคำว่า หัก นี้ ไม่ใช่ไปไม่ใช่มา ไม่ใช่หยุดไม่ใช่ติดอยู่กับอะไร ถ้าเราหักตัวที่มันเป็นกิเลสก็ยิ่งนับว่าฉลาดที่สุด เพราะในตัววงกลมมันมีกิเลสอยู่ท่อนหนึ่ง มีกรรมอยู่ท่อนหนึ่ง และมีวิบากกรรม คือผลของกรรมอยู่ท่อนหนึ่ง รวมเป็นสามท่อน ประกอบเป็นวงกลม เราจะหักท่อนใดก็ได้ หักที่กรรมก็ได้ หักที่วิบากของกรรมก็ได้ หักที่กิเลสก็ได้ แต่วิธีการที่ฉลาดต้องหักที่กิเลสซึ่งจะง่ายกว่าที่จะไปหักตรงกรรมหรือวิบากซึ่งเป็นผลของกรรม อีกถ้อยคำหนึ่งคือ ดับ หมายถึงดับกิเลส เพราะ กิเลสนี้มันเป็นสิ่งก่อกำเนิดเหมือนกับไฟคือมีฟืนมีเชื้อเพลิงและมีสิ่งอื่นที่เป็นอุปกรณ์ของการลุกเป็นไฟ เช่น อากาศหรือสภาพไปไม้แห้ง มันมาผสมกันมันจึงลุกเป็นไฟ เมื่อเราตัดท่อนปัจจัยเหล่านั้นได้ก็เป็น การดับกิเลสคือการหยุดวิภวสังสารหรือหยุดท่องเที่ยวไปในทะเล (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 38)

เราพิจารณาเห็นแล้วว่า การหมุนไปในวิภวสังสารมันช่วยแรงของกิเลสบรรดาสิ่งต่าง ๆ ที่มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาที่มันเคลื่อนไหวไปด้วยอำนาจหรือด้วยแรงของกิเลส

ดังนั้น สัจสารวิญญูของสังขารกลุ่มที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นมนุษย์นี้ มันเกิดมาจากแรงดันของกิเลส ซึ่งก็กิเลสมันมีอำนาจ มีแรงผลักดัน เป็นตัวการ ถ้าเรามีความหลงไปยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวเป็นตน สิ่งนั้นแหละมันเป็นแรงผลักดันของกิเลสที่ยึดถือเป็นตัวเป็นตนขึ้นมา เห็นได้ว่า เป็นการยากที่เราจะดับกิเลสเพราะเราเอากิเลสมาเป็นตัวของเราเสียเอง จึงเห็นว่า วัฏฏะสงสารเป็นสิ่งที่เจริญออกมาอยู่ตลอดเวลาไม่มีที่สิ้นสุด เพราะว่ามันเป็นห่วงโซ่ที่เกี่ยวกันไปอย่างไม่สิ้นสุด ถ้าจะเปรียบห่วงโซ่แต่ละห่วงก็เหมือนเมล็ดพืชที่มันงอกมาเป็นลูกอีก เมล็ดพืชในที่นี้เปรียบเหมือนกิเลสคือเมื่อมันมีกิเลสแล้วมันก็เป็นเหตุให้กระทำกรรม คือการปลูกเมล็ดพืชนั้นแหละให้งอกงามเป็นดอกเป็นต้น จนกระทั่งเกิดเป็นผล และผลนั้นก็คือ วิบากกรรม เมล็ดพืชเปรียบเสมือนกิเลสการเจริญงอกงามเปรียบเหมือนกฎแห่งกรรม การออกดอกออกลูกหรือเป็นผลเปรียบเหมือนวิบากของกรรม ซึ่งในวิบากของกรรมนั้นหมายถึงในผลไม้มันยังมีเมล็ดอยู่อีก และเมล็ดนั้นมันจะตงอกงอกออกมาได้ในที่สุด ทำให้เราเห็นได้ว่าวิบากของกรรมนี้เองเป็นสิ่งที่มีความสำคัญหรือมีเสน่ห์หรืออย่างร้ายแรงทำให้คนเราหลงใหลตกเป็นทาสของสิ่งที่มีเสน่ห์หรืออย่างร้ายแรงเหมือนกับเราตกอยู่ในกระแสแห่งวัฏฏะหรือกระแสกฎแห่งกรรม ซึ่งมันต้องมีอะไรสักอย่างที่ยังคงตาแห่งปัญญาเพื่อมาหลอกลวงให้หลงใหลแล้วก่อให้เกิดการอดทนทรมานในการรับผลของกรรม เหมือนคนเราประกอบกรรมอันใดลงไปแล้วได้รับความพอใจ มีความสนุกสนาน มีความเอร็ดอร่อยแล้วก็เกิดมั่นใจว่ามันเป็นสิ่งที่วิเศษ มันเป็นจุดสูงสุดที่เราต้องการ แต่โดยที่แท้จริงแล้วมันเป็นกลลวงที่จะมาหลอกร้าซึ่งเป็นอำนาจของกิเลส “บรรดาสิ่งต่างๆ ที่มีการเคลื่อนไหวนี้ มันเคลื่อนไหวไปด้วยแรงของกิเลส”

(พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 48)

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของวัฏฏะนี้มันมีเสน่ห์เป็นอย่างยิ่งในสิ่งที่เป็นเสน่ห์ทั้งหลายในโลก ไม่มีเสน่ห์ไหนจะเทียมเท่าเสน่ห์ของกิเลส ซึ่งมันเจือปนอยู่ในสังสารวัฏที่ทำให้หมุนวนไปในความทุกข์อย่างสม่ำเสมอ เมื่อเราพิจารณาคำว่า กิเลส แปลว่า ความเศร้าหมองหรือสิ่งที่ทำให้เกิดความเศร้าหมอง คือมันเศร้าหมองไปอย่างหนึ่ง โทสะ หรือโกรธ ก็มีความเศร้าหมองไปอย่างหนึ่ง โมหะ หรืออวิชชา อย่างนี้คือความหมายของกิเลส ซึ่งกิเลสนี้แบ่งได้เป็น 3 ชั้น คือ กิเลสอย่างหยาบ กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างละเอียด

“กิเลสอย่างหยาบหรือทั้งอย่างกลาง อย่างละเอียด มันก็เป็นกิเลสอย่างเดียวกัน คือ มีมูลมีรากเหง้า ต้นตอมาจากที่เดียวกัน แต่ที่ได้กล่าวชื่อว่าหยาบก็เพราะมันมีความผลักดันอะไรรุนแรงออกมาเป็นของหยาบแสดงออกมาได้ภายนอกถึงทางกาย ทางวาจา ทางใจ เป็นการกระทำที่หยาบคาย การพูดที่หยาบคาย เช่น การฆ่า การขโมย ล้วงละเมิดสิ่งของรักใคร่ของคนอื่นหรือพูดหยาบ พูดเท็จ อย่างนี้เป็นต้น เมื่อแสดงทะลุออกมาทางกาย วาจา แล้วกิเลสนั้นก็เรียกได้ว่า เป็นกิเลสถึงขั้นหยาบแล้ว เพราะออกมาถึงกาย วาจา

กิเลสอย่างกลางหรือชั้นกลาง หมายถึง เดือดพล่านอยู่ในมโนทวารคือใจเป็นความรัก เป็นความโกรธ ความงัวเงีย อ่อนเปลี้ยทางใจ ความฟุ้งซ่านเลือนลอย ความลึกลับสงสัย และความ อะไรต่าง ๆ ที่มีมันกักขังอยู่ภายในใจนี้เรียกว่า กิเลสชั้นกลางไม่ออกมาถึงข้างนอก ทางกาย ทางวาจา แต่ว่าฟุ้งพล่านอยู่ภายในใจในมโนทวาร

กิเลสอย่างละเอียดคือกิเลสที่อยู่ลึกไปกว่านั้น คืออนอนนิ่งๆ อยู่ในสันดาน คำว่า สันดาน อย่าไปเข้าใจว่าหมายเป็นอันเดียวกับมโนหรือจิตใจ สันดานนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับใจก็จริง แต่เราหมายเอาส่วนลึกของใจอีกชั้นหนึ่งเรียกว่าสันดาน กิเลสชั้นละเอียดนี้ไม่ได้ฟุ้งพล่านอยู่ในใจ เป็นความรัก ความโกรธ เป็นความอะไร แต่เป็นเชื้อหรือเป็นตัวกิเลสแท้ที่นอนนิ่งๆ อยู่ในสันดาน จนกว่าจะได้อารมณ์มาแย้มมาปรุงมันจึงฟุ้งเป็นกิเลสชั้นกลางหรือชั้นหยาบออกมา (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 54) เราสังเกตเห็นกิเลสชั้นหยาบโดยปรากฏที่กายหรือวาจา เช่น การฆ่าสัตว์ การลัก ทรัพย์ เป็นต้น เรียกว่า กรรมกิเลส กิเลสชั้นกลางนั้นมันเดือดพล่านอยู่ภายในโดยเฉพาะ เช่น นិรวรณ 5 อย่าง ได้แก่

กามฉันทะ หมายถึง ความกักขังอยู่ในทางกาม

พยาบาท หมายถึง ความโกรธแค้นอาฆาตกักขังอยู่ในใจ

ทินมิทธะ หมายถึง ความซึ่มเซาห่อหุ้ม

อุธัจจุกุกุจะ หมายถึง ความรำคาญใจ ความสงบใจไม่ลง

วิจิกิจฉา หมายถึง ความลึกลับใจไปหมดทุกอย่าง

สิ่งเหล่านี้เป็นกิเลสชั้นกลางมันเกิดขึ้นเป็นประจำแก่ทุกคนและทุกวันด้วย ส่วนกิเลส ชั้นละเอียดนั้นมันเป็นสิ่งที่ยากเกินกว่าคนทั่วไปจะเข้าใจได้ เพราะมันไม่เหมือนกิเลส 2 ชั้นต้นที่ได้ กล่าวมาแล้ว

การกล่าวถึงกิเลสมี 3 ชั้นนั้น โดยแท้จริงแล้วกิเลสมีชั้นเดียว มีวิชชาเป็นแม่และมีเชื้อ ต่าง ๆ เป็นลูก ถ้าจะสรุปความแล้วมันขึ้นอยู่กับวิชชา เมื่อมันแสดงฤทธิ์เดชอำนาจขึ้นมาถ้าอยู่ในมโนทวารมันก็กักขังอัดอยู่ แต่ข้างในเหมือนคนกักขังอกกักขังใจ ถ้าหยาบไปกว่านั้นก็ฟุ้งพล่าน ออกมาข้างนอก โดยการใช้อารมณ์ ใช้วาจา ในการกระทำ เช่น ตบตี ด่าอย่างหยาบคายต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งการกระทำที่เป็นฝ่ายบาปนั้นเป็นลักษณะของการหยาบคาย เป็นการฆ่าเขาอย่างนี้ เป็นต้น ถ้าการกระทำออกมาในฝ่ายที่ไม่บาป แต่เป็นเรื่องปรารถนาโดยไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นกิเลสที่ ปรากฏออกมา เช่น คนมีความพยายามทำบุญให้ทาน ซึ่งทำให้ตนเองติดอยู่ในวัฏฏะสงสารเรื่อย ไปอย่างไม่มีการสิ้นสุด เพราะฉะนั้นขั้นที่ว่าการกระทำกรรมแล้วจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม มันเป็นการกระทำด้วยอำนาจกิเลสชั้นละเอียดนี้ทั้งนั้น เมื่อกล่าวถึงกิเลสว่าโดยชื่อมันมีกลุ่มใหญ่ๆ อยู่ 3 กลุ่ม คือ ราคะ โทสะ โมหะ ที่เราเข้าใจกันก็คือ โลก โกรธ หลง ล้วนมาจากต้นตอเดียวกันคือ

อวิชชาทั้งนั้น แต่โดยหน้าที่หรืออาการที่มันแสดงออกมานั้นต่างกัน มันจึงมี 3 ชื่อดังกล่าว

กิเลสประเภทแรกคือราคะนั้นหมายถึง กิเลสที่เป็นเหตุให้เข้าไปหาอารมณ์เข้าไปรัก เข้าไปยึดถือในอารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส สิ่งเหล่านี้เป็นกิเลสอย่างแรกมันมีอาการอย่างนี้

กิเลสประเภทสองคือ โทสะนั้นหมายถึง มันมีอาการที่จะผลักดันให้ออกไปจากตัวตน เป็นการผลักดันให้ออกแทนที่จะเข้าหาอารมณ์ มันตรงกันข้ามกับอย่างแรก

กิเลสประเภทสามคือโมหะนั้น หมายถึง มันไม่มีอาการทั้งสองอย่างที่กล่าวมา เพราะ มันปราศจากความรู้ความเข้าใจ มันจึงอยู่ในลักษณะที่งมงาย คือมันไม่รู้อะไรทั้งนั้น และมันเป็นเหตุให้วนเวียนอยู่รอบ ๆ อารมณ์นั้น มันวนเวียนอย่างเหมือนวัวพันหลักไม่รู้มันวนอะไร

ทำให้เราพิจารณาเห็นว่า ราคะหรือความโลภนั้นเป็นกิเลสชนิดที่เข้าหาอารมณ์คือ มันเอาแน่ ๆ คือมันเข้าไปเอาในส่วนที่มันเป็นโทสะหรือความโกรธนั้น มันเป็นความเกลียด มันเป็นเรื่องของการผลักดันออกไป อย่างแรกอยากจะทำเข้าไปยึดถือเอา อยากจะเข้าไปประดับประดา อยากจะเข้าไปได้ แต่ในอย่างที่สองนั้นมันกลับอยากจะทำร้ายให้วินาศสลายไปหายไป ในส่วนที่สามนั้น เป็นโมหะ หรือความหลง มันเรื่องของอวิชชาที่มันไม่แน่นอน จด ๆ จ้อง ๆ อย่างนี้เป็นต้น มนุษย์เรา ล้วนมีกิเลส ทั้ง 3 ประเภทนี้ที่เข้าไปเกี่ยวพันเป็นอารมณ์ มีทั้งอารมณ์อยากได้ อารมณ์ที่ผลักดัน หรืออารมณ์ที่ไม่รู้อะไรทั้งนั้น วนเวียนอยู่เหมือนพายเรืออยู่ในสระน้ำ

กิเลสที่ชื่อว่าโลภะหรือความโลภนั้นมันมีหลายชื่อ เช่นมีชื่ออย่างนี้ว่า

อภิขณา หมายถึง ความเพ่งเล็ง ความเจาะจงที่อยากจะเอา ซึ่งมันเป็นราคะหรือความโลภชนิดหนึ่ง

ตัณหา หมายถึง ความอยากที่จะเอา อยากที่จะเป็น ซึ่งเป็นตัณหาชนิดไหนก็ตามใน กิเลสทั้ง 3 นั้นเอง

อิจฉา หมายถึง ความอยากของราคะหรือความโลภ ไม่ได้แปลว่า เป็นเรื่องวิเศษตาม คำพูดที่มักพูดกันอยู่

ปรารถนา หมายถึง เป็นชื่อของกิเลส คือความอยาก ความกำนัด ยินดีอยู่ในส่วนกิเลส ที่เป็นราคะหรือโลภะ

อาสา หมายถึง ความหวังที่คนหมายปองอยากจะได้หรืออยากจะทำเหมือนชายหนุ่ม หญิงสาวที่หมายปองรักกันอยากจะได้อยากจะทำมาเป็นคู่ชีวิต

กล่าวโดยสรุปแล้ว กิเลสทั้งหลายที่กล่าวมานั้นมันจะมีชื่ออย่างไรก็ตาม มันก็มีความหมายในการเข้าไปรองรับอารมณ์ ติดแน่นอยู่กับอารมณ์หลงไหล คลั่งไคล้ ทะนุถนอม อารมณ์เหล่านั้นมันจึงเป็นกิเลสประเภทราคะหรือโลภะทั้งหมด

กิเลสประเภทที่ 2 หมายถึง โทสะหรือความโกรธนั้นก็มีความชื่อเช่นเดียวกัน เช่น โทสะ แปลว่าความโกรธ โทสะแปลว่าประทุษร้าย พยาบาทแปลว่าปองร้าย อุปะนาหะแปลว่าความผูก ความโกรธเอาไว้อย่างยาวนาน เป็นต้น แม้มันจะมีชื่ออย่างไรก็ตามแล้วแต่ ถ้ามันเป็นอารมณ์ที่มีอาการชนิด ผลักไสให้ออกไปจากตัวก็เรียกว่ากิเลส ประเภทที่สองหรือความโกรธทั้งนั้น

กิเลสประเภทที่ 3 หมายถึง โมหะคือความหลง มาจากความไม่รู้ (อวิชชา) ซึ่งมีรายชื่อ จำนวนมาก ขอยกมาเพียงกรณีตัวอย่างดังนี้

มานะ แปลว่า ความสำคัญผิดเหมือนมีความคิดว่า เราดีกว่าเขา เราเด่นกว่าเขา เรา เสมอเขา ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นความหลงด้วยการมีมานะ

ทิฏฐิ ความเห็นถ้าเป็นฝ่ายอกุศลก็มีความเข้าใจผิด เช่น มีความทุกข์ก็เข้าใจผิดว่ามี ความสุข ซึ่งแปลว่าหลง เป็นโมหะในความหมายนี้

วิจิกิจฉา หมายถึง ความสงสัย เกิดความสงสัยอยู่เรื่อยไป ซึ่งมันยังแน่นอยู่ในจิตใจ มัน เป็นโมหะชนิดหนึ่ง

ถีนมิทธะ หมายถึง ความซึมเซา เศร้าสร้อยหงอยเหงา ไม่มีความร่าเริง โปรดจงเข้าใจ ความม่วงหรือความเกียจคร้านมารวมกับถีนมิทธะ ซึ่งมันคนละพวก

อุทธัจจะ หมายถึง ความสงบไม่มี คือมีความฟุ้งซ่านอยู่ตลอดเวลา มีสาเหตุมาจากจิต ที่ไม่สามารถจะหยุดคิดได้ มันจะฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์เรื่อยไป

แม้ในที่สุดกิเลสที่เป็นความไม่ละอายต่อสิ่งที่ควรจะละอาย (อหิริยะ) กับความไม่เกรงกลัวต่อสิ่งที่ควรเกรงกลัว การไม่กลัวความชั่วหรือสิ่งที่ควรกลัว (อนิตตัมปะ) ซึ่งล้วนแต่เป็น ประเภทของโมหะด้วย

สิ่งที่กล่าวมานั้นได้ชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างกิเลส 3 ประเภทโดยอาการที่มัน แสดงออก พอเป็นเครื่องก่อให้เกิดความกล้าหาญทางจิตใจ เพื่อที่จะลดกิเลสกันบ้าง เพราะกิเลส นั้นมันทำหน้าที่ผูกพันกับเราให้ติดอยู่กับความทุกข์ เหมือนกับเชือกที่มันผูกมัดสัตว์ให้ติดอยู่กับ สิ่งของ เพื่อไม่ให้หลุดออกมาจากหลังของมันได้ หรือเหมือนกับด้ายที่เย็บผ้าสองชิ้นให้ติดโดยไม่ หลุดออกจากกัน กิเลสนี้เองเป็นตัวร้อยเราให้ติดอยู่กับความทุกข์ ความทรมาน ซึ่งเป็นลักษณะ ของ วัฏฏะสงสาร ดังนั้นจึงกล่าวว่กิเลสที่ชื่อ สังโยชนะ แปลว่า เครื่องผูกพันกิเลสบางอย่าง จะทำ ให้เราเกิดความเข้าใจในการที่จะพ้นไปจากความทุกข์ เรียกว่า ปปัญจะ

กิเลสบางประเภทมีลักษณะหมักหมมหรือคงอยู่ในสันดานเป็นประจำ และเป็นจิตก่อ เกิดเป็นกิเลสเรื่อยไป กิเลสอย่างนี้เรียกว่า อาสวะ แปลว่า ของคงซึ่งเหมือนกับการคงของให้เกิด การบูด ซึ่งมีกลุ่มใหญ่อยู่ 3 กลุ่ม คือ

กามาสวะ หมายถึง ความใคร่ในกาม

ภวาสวะ หมายถึง ความยึดมั่นในความดีความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ในภพ

อวิชชาสวะ หมายถึง ความมืด หรือความไม่รู้ ไม่รู้ความจริงที่ถูกต้องเลย ต้องงม ต้องคว่ำอยู่เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด

ถ้าหากว่าเพลิงด้านกิริยาอาการที่กิเลสเหล่านี้มันเข้าไปห่อหุ้มจิต เช่น ความโกรธ เกิดขึ้นมันก็ไปกลั่นจิตไม่ให้แลเห็นความจริง ตามเหตุตามผล ไม่รู้ถูกรู้ผิด ซึ่งกิเลสเหล่านี้เรียกว่า นิวรณ์ แปลว่า เครื่องกั้นหรือเครื่องพัง อย่างนี้เป็นต้น

ถ้าเป็นเรื่องที่จิตใจเศร้าหมอง ก็มีชื่อว่า มลทิน ถ้าเป็นกลุ่มของกิเลสที่มีอาการหนัก ประเภทต้องแบก ต้องหามก็จะเรียกว่า โยคะ ซึ่งแปลว่า แอกล้อมรอบคอบควดูควาย เพื่อให้มันลากได้ไป ถ้าหมายถึงกิเลสที่เป็นของหนักซึ่งได้แก่อุปทานความยึดถือ ก็เรียกว่า ภาวะ

ถ้าเราพิจารณากิเลสที่ทำหน้าที่ปรุงแต่งส่งเสริมให้มีการเกิดใหม่อยู่ตลอดไป เราเรียกว่า สังขาร แปลว่าเครื่องปรุงแต่ง ถ้าเรียกเต็มคือ อภิสังขาร ซึ่งกิเลสเป็นเหตุให้ทำดี ได้แก่ บุญญาภิสังขาร ถ้ากิเลสปรุงแต่งไปตามความชั่ว เป็นเหตุให้ทำบาป เรียกว่า อบุญญาภิสังขาร ถ้ากิเลสที่มีความอยากไปในทางที่ดีกว่าธรรมดา เช่น มีความสุขอย่างพรหม เรียกว่า อเนนุชาภิสังขาร

สำหรับกิเลสทำหน้าที่เป็นอาหาร ซึ่งแปลว่านำมาซึ่งผลเพื่อตกแต่งให้เกิดใหม่ ก็เรียกว่า วิญญาณอาหาร

กวลิงการอาหาร แปลว่า อาหารคือคำข้าว ถ้ามีความอยากในคำข้าวมันก็เกิดกิเลส เพราะการกินได้

ผัสสอาหาร อาหารคือการกระทบทางการหรือทางใจ เช่น อาหารทางตา เมื่อเห็นรูป อาหารทางหู เมื่อได้ยินเสียง อากาโรทางลิ้น เมื่อชิมรส อาหารทางจมูกเมื่อดมกลิ่น อาหารทางกาย เมื่อได้สัมผัส ทุกครั้งที่ผัสสะมันก็ก่อให้เกิดเวทนาขึ้นแล้วก็มีตัณหา แล้วก็มีการปรุงแต่งต่าง ๆ ไป

มนโธสัญญาเจตนาอาหาร อาหารคือเจตนาซึ่งถือว่าเป็นตัณหาแท้ หรือว่ากิเลสแท้ เมื่อเรากระทำสิ่งใดลงไปด้วยเจตนามันก็จะก่อให้เกิดการนำมาซึ่งผล มันเป็นเรื่องการกระทำเหมือนเรา กินอาหารเข้าไปแล้วก็เกิดความรู้สึกต่าง ๆ เกิดความมกอกามต่าง ๆ ทางเนื้อหนัง เป็นต้น

สรุปความได้ว่า วัฏฏะสงสารนั้น ที่แท้จริงมันคือชีวิตที่หมุนไปเป็นวงกลมเป็นวงๆ เป็นห่วง ๆ วันหนึ่งไม่รู้ก็ร้อยห่วง ซึ่งแล้วแต่ความมีกิเลสของเจ้าของ ที่จะเป็นแรงผลักดันให้วงกลมของชีวิตหมุนไป เพราะการอยากทำ ทำแล้วก็ได้รับผลไปหล่อเลี้ยงความอยากใหม่ นี่คือวัฏฏะสงสาร ในนั้นมีกำลังงานคือกิเลส ล้อนี้หมุนไปด้วยอำนาจกิเลส กิเลสนี้เองเป็นเหตุให้มีการเคลื่อนไหว ก่อให้เกิดการทำความกรรม เกิดผลขึ้นเป็นรางวัลหล่อเลี้ยงกิเลส หรือเป็นเส้นที่จูงจิตใจของสัตว์ให้ทำ

การหมุนต่อไป เพื่อเป็นการสร้างกิเลสใหม่ และสิ่งที่เรียกว่าผลนั้นมันก็คือเหยื่อที่เป็นธรรมชาติคือ กิเลส มีไว้ล่อให้สัตว์ทั้งหลายติดแน่นอยู่ในสังสารวัฏ แต่ยากที่จะหลุดออกไปได้

กฎแห่งกรรมตามนัยแห่งพุทธธรรมเปรียบเทียบกับกฎทางวิทยาศาสตร์

การศึกษาเรื่องกฎแห่งกรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญของพุทธศาสนา เราจำเป็นจะต้องศึกษาให้ถูกต้อง เพราะกรรมมีหลายชั้น เมื่อต้องการที่จะศึกษาเราควรพิจารณาถึงกรรมเสียก่อน อะไรเป็นตัวกรรม พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า เจตนาเป็นตัวกรรม แสดงให้เห็นว่าการเคลื่อนไหวหรือการกระทำที่ไร้เจตนาไม่จัดเป็นกรรม แต่จัดเป็นกิริยา เช่น กิ่งไม้หักลงมาถือว่าการเคลื่อนไหวของสิ่งที่ไม่เจตนา แต่การกระทำนั้นแม้ไม่มีเจตนา มันย่อมมีผลกรรมต่อสิ่งนั้น สิ่งนี้บ้าง เหมือนเราเดินไปเหยียบสัตว์ตัวเล็กตัวน้อยได้รับการบอบช้ำหรือตายไปบ้าง แต่การกระทำนั้นไม่มีเจตนา จะฆ่ามัน ก็จัดเป็นเพียงกิริยา ดังนั้นกิริยากับกรรมมันจึงแตกต่างกัน

เมื่อมาดูผลที่มันเกิดขึ้นก็ต้องเป็นไปตามหลักเดียวกันอีก คือกิริยาไม่มีเจตนา ผลที่มันเกิดขึ้นเป็นเพียงปฏิกิริยา แต่การกระทำที่ประกอบกับเจตนา นั่น ผลที่มันเกิดขึ้นเราเรียกว่าผลกรรมหรือวิบาก ต้องเรียกให้ถูกคือวิบากของกรรม ขอยกตัวอย่างเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจ เช่น การกระทำของพระอรหันต์ ทุกอย่างทุกชนิดที่ทำลงไปเป็นกิริยา การเคลื่อนไหวของสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น กิ่งไม้หักลงมา ลมพัดหน้าต่างเปิด เป็นกิริยา การกระทำของคน เช่น หัวเราะเพราะถูกจี้ ล้างหน้าแปรงฟันเพราะความเคยชิน เป็นกิริยาอย่างนี้เป็นต้น

เจตนาในที่นี้หมายถึง ความตั้งใจที่จะทำ ซึ่งมันเกิดมาจากความอยากอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า ตัณหา อยากได้หรืออยากมีสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรียกว่า กามตัณหา อยากเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ เรียกว่า ภวตัณหา อยากไม่ให้เป็นอย่างนั้น อยากไม่ให้เป็นอย่างนี้เรียกว่า วิภวตัณหา สิ่งเหล่านี้มันเกิดขึ้นมาลอย ๆ ไม่ได้ มันต้องมาจากการปรุงแต่งที่ติดต่อกันก่อนหน้านั้น เช่น อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ เกิดเหตุให้พอใจไม่พอใจ แล้วเกิดเหตุให้ความอยากเกิดขึ้น ทำตามความพอใจนั้น ถ้ามีเจตนาในการกระทำก็เรียกว่า กรรม ซึ่งต้องมีผลเป็นวิบาก ตามสมควรแก่การกระทำกรรมนั้นเสมอไป

ทางแห่งการกระทำท่านถือว่า ทำได้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เมื่อมีเจตนาบังคับไม่แสดงออกมาทางกาย อันก่อให้เกิดความสำเร็จเรียกว่ากายกรรม เมื่อมีเจตนาบังคับให้แสดงออกมาทางวาจาเรียกว่า วจีกรรม เมื่อมีเจตนาที่ก่อให้เกิดความคิดหรือความรู้สึกในใจล้วนๆ เรียกว่า มโนกรรม การกระทำทั้ง 3 ทางเหล่านี้จัดเป็นกรรมเสมอทั้งหมด คือมีน้ำหนักในฐานะที่เป็นกรรมเสมอทั้งหมด ดังนั้นการกระทำกรรมทางกาย ทางวาจาโดยอาศัยมโนกรรมคือการนึกคิด

ทางใจก่อนเสมอไป แต่โดยเหตุที่เราเพิ่งถึงความสำเร็จในการกระทำว่ามีได้ตั้ง 3 ทาง คือทางกาย ทางวาจา และทางใจ จึงได้บัญญัติทางแห่งการกระทำไว้ 3 ทางดังนี้

การแบ่งกรรมโดยละเอียดอีกอย่างหนึ่งคือ เราเอาเวลาเป็นเครื่องแบ่งกรรมได้เป็น 4 ชนิด คือ

1. กรรมที่จะให้ผลทันตาเห็น หมายถึง กรรมที่ทำไปอย่างรุนแรงมาก มีผลที่จะให้ทันตาเห็นในชาตินี้

2. กรรมที่ไม่รุนแรงถึงอย่างนั้น จะให้ผลในลำดับต่อไป ท่านเรียกว่าให้ผลในชาติหน้า คือการเกิดคราวหน้า ไม่ใช่การเกิดคราวนี้

3. กรรมที่จะให้เกิดผลในคราวต่อไป

4. กรรมที่เป็นหมันหรือกรรมที่หมดโอกาสที่จะให้ผล เพราะยอมประนีประนอมกัน เพื่อศึกษากรรมให้เข้าใจขอทำความเข้าใจคำว่า การเกิดในภพชาตินั้นไม่ได้

หมายความว่า ตายแล้วเกิดใหม่อย่างเดียวกัน หมายถึงการเกิดของจิตในเรื่องใหม่ก็ได้ เมื่อได้เปลี่ยนความคิดเรื่องหนึ่งไปได้แล้ว ความคิดเก่าดับหมดไปแล้วก็คือว่าคนนั้นเกิดใหม่แล้ว ดังนั้นคนเราจึงมีการเกิดกันเรื่อย กว่าร่างกายจะแตกดับไปคราวหนึ่ง ก็มีการเกิดใหม่นับไม่ถ้วน ในภพชาตินั้นการเกิดใหม่หมายถึง อาการอย่างหนึ่งก็ได้ หมายถึงตายลงหลุมเผาแล้วเกิดใหม่อย่างนั้นก็ได้ ดังนั้นกรรมที่จะให้ผลในการเกิดคราวหน้าและการเกิดในคราวต่อ ๆ ไป ขอให้เข้าใจว่าเป็นกรรมชนิดที่ไม่ให้ผลทันทีในการทำกรรมกรณนั้น แต่จะไปให้ผลในการทำกรณหลังๆ ส่วนคำว่า อโหสิกรรมนั้นถือว่าเป็นกรรมที่เราได้ชดใช้กันแล้ว เป็นกรรมเล็กน้อยมาก เช่น เราไปหาเขาแล้วไปขอโทษเขา ก็เป็นอันเลิกแล้วกันไป อย่างนี้เรียกว่าเป็น อโหสิกรรม

ถ้าเราเอาหน้าที่ของกรรมนั้นๆ เป็นเครื่องแบ่งก็จะได้กรรมเป็น 4 อย่าง เช่น

1. กรรมที่เป็นเครื่องปรุงแต่งสัตว์ให้เกิดขึ้น แปลว่า กรรมที่ทำให้เกิดขึ้น

2. กรรมที่อุปถัมภ์ให้มันยิ่งๆ ขึ้นตามนั้น

3. กรรมที่บีบคั้นให้ตัดรอน ให้มันน้อยลง แทนที่จะอุปถัมภ์เลยกลายเป็นการบีบหรือตัดรอนให้มันน้อยลง

4. กรรมที่ตัดทอนกรรมที่แรกให้ขาดเสียทีเดียว ข้อควรสังเกตคือ เราคนหนึ่งๆ มีกรรมต่างกัน ทั้งในอดีต ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในอนาคต ในบุคคลหนึ่งๆ นั้นมีกระแสแห่งกรรมซับซ้อน ซึ่งเป็นสิ่งที่เรามองไม่เห็นตัว

เมื่อพิจารณากรรมในแง่ของน้ำหนัก โดยเอาน้ำหนักแห่งกรรมทำเป็นเครื่องกำหนด ท่านจำแนกไว้เป็น 4 อย่าง

1. กรรมหนัก เช่น การฆ่าบิดา-มารดา เป็นต้น
2. กรรมที่ทำมาก ๆ จนเคยชิน
3. กรรมที่ทำเมื่อใกล้จะตายในขณะที่จะดับจิต
4. กรรมสักว่ากระทำ ทำได้ความสะเพร่า

รวมความว่าในเรื่องกรรมอย่างนี้ เมื่อกำหนดเอาเวลาเป็นหลักก็มีอยู่ 4 กรรม เมื่อเอาหน้าที่เป็นหลักก็มีอยู่ 4 กรรม เมื่อเอาน้ำหนักเป็นหลักก็มีอยู่ 4 กรรม แต่โดยความสำคัญมันอยู่ตรงที่ว่า ขึ้นชื่อว่ากรรม มันต้องให้ผลแน่นอน

หลักกรรมในแง่ของศีลธรรม

ตามกฎพุทธภาสิตที่ปรากฏในบทสวดมนต์มีว่า กัมมัชสโกมทิ เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน

กัมมทายาทิ เราจะได้รับมรดกคือผลของกรรม

กัมมโยนิ เรามีกรรมเป็นเครื่องให้เกิดมา

กัมมพันธุ เรามีกรรมเป็นญาติ เป็นพวกพ้องของเรา

กัมมปฏิสรโณ เรามีกรรมเป็นที่ด้านทานหรือเป็นที่พึ่ง

ยังกัมมัง กริสสามิ กัลยาณัง วา ปาปกัง วา เราทำกรรมใดไว้ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม

ตัสส ทายาทิ ภวิสสามิ เราจะเป็นผู้รับมรดก คือผลของกรรมนั้น

ตามที่ยกมาแสดงข้างต้นนี้ ถือว่าเป็นกฎที่เกี่ยวกับกรรมของพุทธธรรมในชั้นศีลธรรม เพราะฉะนั้นจึงมีการจำแนกเป็นกรรมงามและกรรมลามก ซึ่งเป็นของคู่กัน ด้วยเหตุว่า เป็นการเอาความรู้สึกของสัตว์ทั่วไปเป็นเกณฑ์ ซึ่งในความรู้สึกตามธรรมชาติของสัตว์ย่อมชอบแต่กรรมที่ถูกใจ แต่ไม่ชอบกรรมที่ไม่ถูกใจ จึงเกิดกรณีแบ่งเป็น 2 กรรม แต่โดยที่แท้ตัวของกรรมเองไม่ได้ไม่ชั่ว การบัญญัติของคนในสิ่งที่ถูกใจก็ถือว่าเป็นกรรมดีในสิ่งที่ไม่ถูกใจก็ถือว่าเป็นกรรมชั่ว

ในส่วนที่เราต้องเป็นทายาท คือต้องรับผลของกรรมโดยตรงนั้นเป็นเพราะการกระทำกรรมแล้วมีผลเกิดขึ้น จะแบ่งให้คนอื่นก็ไม่ได้ มันมีผลติดอยู่ในตัวการกระทำนั่นเอง เพราะทำกรรมไว้อย่างไรก็ได้รับผลของกรรมนั้น เปรียบเทียบว่าหวานพีชลงไปเช่นใด เราจะได้เก็บเกี่ยวผลเช่นนั้น เช่นว่า เราหวานเมล็ดข้าวเปลือกลงไปในนา ไม่นานข้าวเราก็จะได้เก็บผลเป็นข้าวเปลือกนั้น ถ้าเราหวานพีชตระกูลถั่วลงไปในพื้นที่จัดเตรียมไว้ ไม่นานข้าวเราก็จะได้เก็บผลเป็นถั่ว ถ้าเราหวานพีชของกรรมขาวลงไปเราก็จะได้รับผลขาวหรือความดี ถ้าหวานพีชของกรรมดำลงไป เราก็จะได้ผลกรรมดำคือความชั่ว เรียกว่า เป็นผู้รับมรดกโดยตรง นั่นคือการกระทำเป็นเครื่องจำแนกสัตว์ให้ดีหรือให้เลว เพราะตัวกรรมขึ้นอยู่กับตัวบุคคล ความดีหรือความเลวมันก็ขึ้นอยู่กับตัวกรรม มันแยก

ออกจากกันไม่ได้ แต่กรรมสามารถจำแนกบุคคลให้เป็นคนชนิดไหน คือเป็นคนเขาก็ไปทำกรรม
 ชาว แต่เป็นคนด่าไปทำกรรมด่า ถือว่าเป็นกฎแห่งกรรมในแง่ศีลธรรม แสดงว่ากฎแห่งกรรมนั้นมี
 อำนาจเด็ดขาด มันอยู่ที่ตัวกรรมโดยไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นใด หรือไม่ต้องมีอะไรมาแทรกแซงได้

ถ้ามนุษย์เราเข้าใจกฎแห่งกรรมแล้ว จะไม่มีการยึดถือเกี่ยวกับฤกษ์ยามหรือดวงดาว
 ต่างๆ เพราะถ้าพูดถึงประโยชน์ก็คือประโยชน์นั่นเอง เป็นตัวฤกษ์ยาม ถ้าต้องการประโยชน์อย่าง
 ไหนก็ทำให้สำเร็จประโยชน์ก็แล้วกัน เพราะกฎแห่งกรรมไม่ขึ้นอยู่กับอำนาจของดวงดาวหรือฤกษ์
 ยามต่าง ๆ ในแง่วิทยาศาสตร์เรายอมรับว่าดวงดาวต่างๆ นั้นมีความดึงดูดสัมพันธ์กันอยู่กับโลกนี้
 ย่อมมีอิทธิพลอยู่เหนือการเกิดการตายของสัตว์โลกเป็นธรรมดา แต่ถึงแม้ว่ามันจะมีอำนาจก็
 ไม่สามารถที่จะต้านทานกับแรงกรรม เราจึงยึดถือกฎแห่งกรรมเป็นหลัก โดยไม่ยึดถือฤกษ์ยาม
 เพราะการทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่ถูกต้องบริสุทธิ์นั้นเป็นฤกษ์ดียามดีอยู่ในตัวแล้ว

เมื่อพิจารณาถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์คือน้ำมนต์ ซึ่งมีมาก่อนพุทธศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้า
 ได้เกิดขึ้นในโลกได้ปฏิเสด็จสิ่งเหล่านี้ โดยให้เหตุผลว่าถ้าสัตว์จะบริสุทธิ์กันได้เพราะน้ำในแม่น้ำ
 ศักดิ์สิทธิ์นี้แล้ว พวกกบ เต่า นาก จะเข้หรือสัตว์ในน้ำต่าง ๆ ก็จะไปลอยไปสวรรค์กันหมด เมื่อ
 พิจารณาถึงชาติกำเนิด เช่น การเกิดมาเป็นลูกพรหมณ์ ลูกกษัตริย์ ถือว่าเกิดมาจากบิดา-มารดา
 ที่มีกำเนิดสูง ก็จะเป็นคนสูง คนดีไปตาม ลักษณะอย่างนี้ถือว่าผิดหลักธรรม เพราะว่าคนชั่วคนไม่
 ดี เป็นเพราะเกิดมาในตระกูลต่ำก็ไม่ใช่ คนจะสูงเป็นเพราะเกิดมาในตระกูลสูงก็ไม่ใช่ โดยแท้จริง
 แล้ว คนจะดีเพราะทำกรรมดี คนจะชั่วเพราะทำกรรมชั่ว ดังนั้นเราไม่ควรหลงตนในเรื่องกำเนิดมา
 ดี เราจะต้องไม่ประมาทที่จะประกอบกรรมดีอยู่เสมอ จึงมีโอกาสเดินตามกรรมที่ถูกต้อง แล้วจะได้
 รับผลของกรรมที่ตนปรารถนา แสดงว่าตัวของเราไม่สามารถที่จะเล่นตลกหลบเลี่ยงกับกฎแห่ง
 กรรมได้ กฎแห่งกรรมจะไม่ช่วยบุคคลผู้หลงมกายนั่นเลย ถ้าเราต้องการที่จะเป็นที่พึ่งของ
 ตนเองได้ก็ควรเดินตามกฎแห่งกรรมให้ถูกต้อง

ในเรื่องของการเดินทางผิดหรือหลงทาง เมื่อเกิดมีปัญหว่าบุคคลนี้ทำดีแล้ว ทำไม่ได้
 รับชื่อเสียงไม่รวย การสับสนในลักษณะอย่างนี้สามารถอธิบายได้ว่าถ้าเงินได้มาจากการกระทำดี
 ต้องถือว่าเป็นเงินดี ถ้าเงินได้มาจากการทำกรรมชั่ว ต้องถือว่าเป็นเงินชั่ว ชื่อเสียงที่ได้มาจากการ
 ทำดีเป็นชื่อเสียงบริสุทธิ์ ชื่อเสียงที่ได้มาจากการหลอกเป็นชื่อเสียงปลอม ดังนั้นคนทำดีย่อมได้ดี
 แล้วได้ผลพลอยได้ที่ดี ซึ่งจะเป็นเงินหรือชื่อเสียงที่ดี หรืออาจจะไม่ได้เลยก็เป็นได้ ที่ทำชั่วต้องได้ชั่ว
 แล้วก็ได้ผลพลอยได้เป็นเงินชั่วชื่อเสียงชั่ว หรืออาจจะไม่ได้เลยก็ได้ ซึ่งเป็นสิ่งแน่นอนไม่สามารถที่
 จะปะปนกันได้ระหว่างดีกับชั่ว แต่ถ้าผู้ที่ไม่เข้าใจให้ถูกต้องก็จะเกิดการสับสนในเรื่องกฎแห่งกรรม
 ดังกล่าว เพราะผลของกรรมอันแท้จริงไม่ใช่เงิน ไม่ใช่ชื่อเสียง ไม่ใช่สิ่งที่ได้ตามที่อยาก ผลของ

กรรมแท้ๆ นั่นคือความดีหรือความชั่ว มีอยู่ในตัวการกระทำนั้นแล้ว กระทำสิ่งใดลงไปก็ได้รับผล เมื่อเสร็จการกระทำนั้น

การหลงผิดในขณะที่ยังกรรมชั่วหรือกรรมดียังไม่ทันจะแสดงผล เพราะว่ากรรมนั้นมีหลายชนิด กรรมบางอย่างให้ผลเร็ว กรรมบางอย่างให้ผลช้า กรรมบางอย่างเมื่อให้ผลช้าแล้วยังมีกรรมอื่นเข้ามาให้ผลแทรกแซงก่อน กรรมบางประเภทไม่อาจจะให้ผลทันตาทันที และกรรมที่เป็นบาปนั้นมักจะมีลักษณะเป็นน้ำผึ้ง คือความหวานไปก่อนเหมือนกับเป็นการพรางตา ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดเพื่อสร้างกรรมนั้นต่อไป สำหรับผู้ที่หวนเลี้ยวจากการให้ผลของกรรม ขอชี้แจงให้เข้าใจว่า ไม่มีที่หลบ ไม่มีที่ซ่อน จากการที่ต้องได้รับผลจากกรรม เพราะว่าท่านอยู่เสียบบนสวรรค์ก็ตาม อยู่ในอากาศก็ตาม อยู่ในเหวลึกก็ตาม อยู่ในก้นมหาสมุทรก็ตาม สถานที่ซึ่งเขาจะไม่ต้องรับผลของกรรมที่เขากระทำไว้นั้นไม่มีเลย เมื่อพิจารณาเรื่องการให้ผลของกรรม ทำให้เราได้ทราบว่าผู้กระทำกรรมไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้เลย การทำดีได้ดีสำเร็จขณะกระทำ การทำชั่วได้ชั่วสำเร็จขณะกระทำอย่างนี้เรียกว่าเป็นกฎแห่งกรรมในแง่ศีลธรรม

หลักกรรมที่เป็นขั้นโลกุตตระ มันเป็นเรื่องวิธีการของการประพฤติปฏิบัติที่จะทำให้มนุษย์มีอำนาจอยู่นอกเหนือกฎแห่งกรรมหรือผลของกรรม ซึ่งเราควรทราบกรรมอีกชนิดหนึ่ง เป็นกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เพราะกรรมในขั้นของศีลธรรม เราได้ศึกษาแล้วว่ามีการดำ-กรรมขาว ซึ่งหมายถึงกรรมดี-กรรมชั่ว แต่ในขั้นของโลกุตตระมีกรรมไม่ดำ-ไม่ขาว ซึ่งถือว่าเป็นการสิ้นสุดแห่งกรรมทั้งหลาย

เมื่อเราพิจารณาดูว่ากรรมดีก็ตามกรรมชั่วก็ตาม เมื่อมันให้ผลขึ้นมาแล้วมันเป็นความดับทุกข์โดยแท้จริงหรือไม่ หลักการพิจารณาก็คือ ถ้าเราร้องไห้ทุกวัน เพราะได้รับผลกรรมชั่วเราจะสามารถทนได้ไหม หรือเรานั่งยิ้มทั้งวันอย่างมีความสุขตลอดวันตลอดคืน เราจะทนไหวไหม ซึ่งในสองฝายนั้นมันก็เกิดความหนักหรือความทรมานเท่ากัน ดังนั้นหลักพุทธธรรมจึงสั่งสอนให้ละเสียทั้งความยินดีและยินร้าย หมายความว่าไม่มีจิตใจหรือเสียใจโดยสิ้นเชิง นับเป็นวิธีการปฏิบัติโดยไม่ทำให้เราต้องนั่งร้องไห้หรือไม่ต้องยิ้มทั้งวันทั้งคืน โดยการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ 8 ซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ตกอยู่ในอำนาจของทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว ซึ่งเป็นสาเหตุที่จะพ้นจากกฎแห่งกรรม

ตามนัยแห่งพุทธธรรม ได้มีการปฏิบัติอีกระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องที่พ้นไปจากกฎแห่งกรรมหรืออยู่เหนือกรรมโดยสิ้นเชิง ชื่อตามหลักดังกล่าวนี้ไม่มีเฉพาะแต่ในหลักพุทธธรรมเท่านั้น ในศาสนาเซนเขาก็มีโมกษะซึ่งเป็นสิ่งที่พ้นไปจากกรรมเหมือนกัน และคำว่านิพพานของศาสนาเซนก็คือการพ้นไปจากกรรม ซึ่งเขายังมีตัวตนที่ถาวรชนิดหนึ่งอยู่ ในส่วนพุทธธรรมเป็นการพ้นไปจากกรรมโดยสิ้นเชิง แล้วไม่มีตัวไม่มีตนเพราะเหตุว่า การพ้นไปจากกรรมโดยสิ้นเชิงแล้วไปมีตัวมีตนชนิดหนึ่งอยู่นั้นมันเป็นไปได้ ตัวตนจะต้องอยู่ได้ด้วยกรรมและด้วยผลของกรรม ซึ่งหลัก

พุทธธรรมที่แปลกไปจากหลักคำสอนของศาสนาอื่นตรงที่ว่า เมื่อบุคคลใดพ้นจากกรรมแล้วเขาผู้นั้นก็มีความดับสนิทโดยสิ้นเชิง ในพระบาลีมีหลักฐานปรากฏ โดยมีความหมายว่า บุคคลต้องเสียได้ทั้งบุญและบาป คือทั้งกรรมดีและกรรมชั่วจึงจะเป็นผู้หลุดลอยออกไปได้ โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งใด เพราะถ้าบุคคลใดยังละบุญละบาปไม่ได้ก็ต้องเกี่ยวข้องกับการเกิดใหม่อยู่เสมอไปตามอำนาจของกรรมดีและกรรมชั่วนั้น ซึ่งล้วนแต่มีอำนาจเพราะขึ้นชื่อว่ากรรมแล้วจะบังคับให้สัตว์นั้นต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร โดยความเท่าเทียมกันเพราะกรรมดีก็จะปรุงแต่งไปในทางที่จะให้เกิดเป็นทางดี เป็นวัฏฏะสงสารต่อไป กรรมชั่วยังปรุงแต่ให้เกิดซึ่งความชั่วเป็นวัฏฏะสงสารต่อไป

เมื่อพิจารณาให้ชัดเจนก็เห็นว่าคนดีนั้นมีความทุกข์ไปตามลักษณะของคนดี-คนชั่ว ก็มี ความทุกข์ไปตามลักษณะคนชั่ว เทวดาก็มีความทุกข์ไปตามลักษณะเทวดา พรหมก็มีความทุกข์ไปตามลักษณะพรหม ดังนั้นถ้ากรรมยังให้ผลหรือยังมีการกระทำกรรมและรับผลของกรรมอยู่เพียงใดแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าวัฏฏะหมายถึงการเวียนว่ายของสัตว์ทั้งหลายก็ต้องมีอยู่เพียงนั้น โดยจะต้องเวียนไปในอาการแห่งการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เรียกได้ว่าบุคคลไม่มีทางที่จะหลุดพ้นไปจากความทุกข์ได้ อย่างไรก็ตามถ้าต้องการจะดับทุกข์โดยสิ้นเชิงก็ต้องทำลายกรรมนี้ให้ขาดไป โดยอย่าให้มีการปรุงแต่ง หรือมีการหมุนเวียนได้อีก เพราะการเกิดของกรรมเป็นเหมือนกับวงกลม ซึ่งมีส่วนประกอบอยู่สามส่วน เช่น วงล้อวงหนึ่งมีกรงอยู่ 3 กรงประกอบกันเป็นวงกลม ในวงนั้นกรงส่วนหนึ่งเป็นกรรม หนึ่งเป็นผลของกรรม และส่วนหนึ่งเป็นกิเลส กิเลสซึ่งเป็นกรรมอันหนึ่งนั้นเป็นสาเหตุให้กระทำกรรม ส่วนกรรมที่เป็นกรงอันหนึ่งนั้นเป็นสาเหตุให้เกิดผลแห่งกรรม ด้วยผลกรรมซึ่งเป็นกรงอันหนึ่งนั้นมันหล่อเลี้ยงกิเลส ซึ่งเป็นการสนับสนุนก่อให้เกิดกิเลสต่อไป ถ้ากิเลสยังมีอยู่ก็กระทำกรรมอีก เมื่อกระทำกรรมแล้วก็เกิดมีผลมีวิบากต่อไปอีก แล้วผลกรรมที่เกิดขึ้นก็หล่อเลี้ยงกิเลสไว้อีกเป็นอยู่อย่างนี้ตลอดไป โดยไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย แต่มันเป็นวงกลม เพราะฉะนั้นมันจึงไม่มีที่สิ้นสุด โดยการเวียนว่ายตายเกิดที่เรียกว่าวัฏฏะ ไม่ว่าจะเป็นคนหรือสัตว์ก็ตาม ก็ย่อมติดอยู่ในวงกลมของวัฏฏะนี้ ซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ เป็นความเกิด แก่ เจ็บ ตาย และความหนัก ถ้าได้บุญหรือได้ดีก็หนักอย่างผู้มีบุญ ถ้าได้บาปหรือความชั่วยุก็หนักอย่างผู้มีบาป เพราะฉะนั้นหลักพุทธธรรมจึงต้องการที่จะให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้ตัดรอนการหมุนเวียนของกรรมนี้ให้ขาดเสีย ที่กรงใดกรงหนึ่ง เช่น เมื่อตัดกิเลสขาดมันก็จะไม่มีการกระทำกรรมอีกต่อไป ถือได้ว่าเป็นการตัดการกระทำกรรมได้ขาดวงกลมเองก็จะเลิกการเป็นวงกลม เพราะวงกลมนี้ประกอบกันอยู่ด้วยกรงสามอัน ถ้าเอาออกเสียอันหนึ่งมันก็จะไม่เป็นวงกลม ซึ่งมันก็จะหมุนไม่ได้ถือได้ว่าเป็นการกระทำไม่ให้มีกิเลสแล้ว จะไม่มีการทำกรรม กรรมเคลื่อนไหวต่างๆ นั้นเป็นเพียงกิริยา จึงควรกระทำเพื่อให้เกิดกรรมชนิดที่ไม่ดำและไม่ขาว

เปรียบเทียบกรรมอย่างวิทยาศาสตร์กับศีลธรรม

ถ้าเราพูดอย่างนักวิทยาศาสตร์ มันก็ไม่มีรถยนต์ ไม่มีรถไฟ ไม่มีทั้งบ้านเรือน เพราะการมองไปที่ชิ้นส่วนซึ่งนักวิทยาศาสตร์จะมองว่า มันเป็นวัตถุธาตุที่ประกอบกันอยู่ ทำนองเดียวกันกรรมแท้ในพุทธศาสนาก็เป็นไปตามหลักของวิทยาศาสตร์ เพราะไม่พูดถึงผู้ทำกรรมแต่มองไปที่ความรู้สึกนึกคิดหรือการกระทำกรรมล้วน ๆ ไม่พูดถึงเรื่องคนมีแต่ปัจจุสมุปบันธรรม หรือสภาวะธรรม นั่นคือ กรรมเกิดได้โดยไม่ต้องมีคน กรรมให้ผลได้โดยไม่ต้องมีคนรับผลกรรม การจะสิ้นกรรมได้ก็คือการทำให้ผัสสะไม่มีความหมาย ผัสสะยังไม่มีกรรมก็ยังไม่มี เราต้องรู้ความลับของธรรมชาติถึงขนาดที่เรียกว่าไม่มีคนอย่างนี้ กรรมก็คือกรรม แต่มันไม่มีผู้ทำกรรม วิบากผลของกรรมก็เป็นผลของกรรมแต่มันไม่มีผู้รับผลกรรม อย่างนี้เป็นกรรมในพุทธศาสนาอย่างวิทยาศาสตร์ เพราะการพูดอย่างวิทยาศาสตร์ก็ว่าไม่มีคน ไม่มีบุคคล ตัวตน เรา-เขา ไม่มีทั้งนั้น มันมีแต่ธรรมชาติ ชนิดที่เป็นรูปร่างกายหรือวัตถุ แล้วธรรมชาติชนิดที่มีความรู้สึกที่เรียกกันว่าจิตใจมันก็เป็นไปหรือเกิดขึ้นตามเหตุ ตามปัจจัยเป็นขณะไป นี่จึงเรียกว่ามันเป็นวิทยาศาสตร์ เพราะมันเหมือนกับเราเห็นรถยนต์คันหนึ่งเป็นส่วน ๆ ไป แล้วการปรุ้งแต่งของมันทำให้รถยนต์วิ่งไปได้ การที่เรามีความรู้สึกเป็นผลกรรมเป็นวิบากนั้น ไม่ต้องมีใครมาเกี่ยวข้องกับมันเป็นไปตามกฎของมันเอง (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 203)

กรรมตามความเชื่อบุคคล เป็นเรื่องยึดถือตัวตน

กรรมตามวิถีทางวิทยาศาสตร์ ตรงกันข้ามกับวิถีทางของคนที่ไม่รู้หรือไม่ใช่ของวิทยาศาสตร์ ถ้าพูดเรื่องกรรมที่ไม่ถูกต้องตามวิถีทางวิทยาศาสตร์นั้นก็คือกรรมตามความเชื่อของบุคคลที่ยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตน เพราะคนธรรมดาไม่รู้สิ่งทั้งปวง ตามที่มันเป็นจริงเรื่องตัวตนเป็นเรื่องยึดมั่นถือมั่น ซึ่งมันทำให้เราเกิดโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเขาต้องทำไปตามนั้น แล้วก็สำเร็จมาแต่อวิชชาเสมอโลกนี้ก็คืออวิชชา โกรธนี้ก็คืออวิชชา หลงก็คืออวิชชาอีก เพราะมีอวิชชานี้มันถึงมีความอยาก ถ้ามีความอยากค่อนข้างถูกต้องมันก็ไปทางดี ถ้าไม่ถูกต้องมันก็ไปทางชั่ว คำว่าดีคำว่าชั่วไม่มีความหมายอย่างอื่น นอกจากว่าถ้าได้เนื้อหนังมาแล้วก็ดี ไม่ได้แล้วก็ไม่ดี ดีคืออย่างนั้น ชั่วคืออย่างนั้น ไปทำเข้าแล้วมันก็ดีแล้ว มันก็ชั่วแล้ว เราก็ผู้ดีผู้ชั่ว ถ้าเราทำดีจะได้ดี ถ้าเราทำดีมันก็จะได้ดีอยู่อย่างเสมอ มันเป็นโอกาสที่จะให้ได้ดีคือผลที่พลอยได้มันเป็นเรื่องกรรมในแง่ศีลธรรม

กรรมมาจากผัสสะและความอยากได้ การเวียนว่ายไปตามกรรมในวัฏฏะสงสารเป็นการชิมกรรม ชิมผลกรรมทั้งดีทั้งชั่ว ชิมกันไปเรื่อย ๆ จนในที่สุดมันก็เลื่อนขั้นขึ้นอยู่เหนือกรรมกันดีกว่า ตอนนี้จะเข้าใจกรรมตามที่แท้จริงในรูปของวิทยาศาสตร์ เพราะอย่างนั้นมี จึงมีอย่างนั้น มันเห็นชัดเจนเหมือนกับของเป็นวัตถุเอามาใส่ดูในฝ่ามือ ซึ่งมันเป็นเรื่องอยู่เหนือกรรม

เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนี้สิ่งนี้จึงมี ททยอยไป แล้วก็เป็นอย่าง-ขณะ-ขณะ-อย่างนี้เรียกว่า สายกลาง เป็นความถูกต้องคือเป็นสายกลาง ถ้าไปว่ามีที่สุดเหวี่ยงข้างนี้ ถ้าว่าไม่มีที่สุดเหวี่ยง ยังไม่มี ก็บ้ำทั้งเพ เพราะสิ่งนี้มีชั่วขณะนี้ เพราะเหตุปัจจัยอย่างนี้ สิ่งนี้มีเพียงชั่วขณะอย่างนี้ เพราะเหตุปัจจัยมีชั่วขณะอย่างนี้ นี่คือถูกนี่คือความที่ว่า ไม่มีคนหรือไม่มีตัวตนของสิ่งใด เช่น การสอนให้รู้จักอนาคตในพุทธศาสนาได้ด้วย (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 259) การศึกษากฎแห่งกรรมตามนัยแห่งพุทธธรรมเปรียบเทียบกับกฎทางวิทยาศาสตร์นี้ทำให้ผู้ศึกษาได้เห็นภาพของ กฎธรรมชาติที่สลับซับซ้อนดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง

กรรมและกัมมัชชะ

การศึกษาเรื่องกฎแห่งกรรมถือว่าเป็นกฎที่สำคัญ ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตา จะต้องพูดถึงกรรมที่ทำให้สิ้นกรรม เพื่อว่าจะไม่ต้องเป็นไปตามอำนาจของกรรมชั่ว หรือไม่ต้องเป็นไปตามอำนาจของกรรมดี แต่จะดับเสียซึ่งอำนาจแห่งกรรมทุกชนิด ไม่มีการเวียนว่ายไปตามกรรม นี่คือกัมมัชชะ หมายถึง ความสิ้นไปแห่งกรรม การกระทำไม่ให้สิ้นกรรมนั้นก็สิ้นกรรมอีกชนิดหนึ่ง เพราะกรรมดีก็ตาม กรรมชั่วก็ตามทำให้คนลำบากทั้งนั้น คือต้องเวียนว่ายไปตามความบีบคั้นของกรรมนั้น ๆ ผู้อยู่เหนือกรรมไม่ได้ เหนือกรรมในที่นี้ก็คือสิ้นกรรม เป็นกรรมที่ทำให้เหนือดีเหนือชั่ว นี่เป็นกรรมชั้นสูง เป็นการถอนเสียซึ่งสัสสตทิฏฐิหรืออวดตวาดูปาทานว่ามีตัวเรา ฉะนั้นเรื่องกรรมของชาวบ้านทั่วไป เป็นกรรมชั้นศีลธรรม เป็นเรื่องทางศีลธรรมเพื่อทำให้คนสบายใจ สักคมอยู่เป็นสุข ส่วนกรรมในชั้นศีลธรรมหรือปรมัตถธรรมนั้น ต้องการจะให้อยู่เหนือกรรมโดยสิ้นเชิง โดยจิตใจคนนั้นไม่รู้สึกรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์อีกต่อไป ถือว่าเป็นกรรมที่สามารถแบ่งได้สองประการ คือ กรรมที่แบ่งออกไปตามหลักของศีลธรรม และกรรมที่เป็นไปตามศีลธรรมอีกอย่างหนึ่ง คำว่ากรรมกับกิริยานั้นไม่ใช่สิ่งเดียวกัน และวิบากกับปฏิกิริยาไม่ใช่สิ่งเดียวกัน จงเข้าใจว่ากิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมนั้นทำลงไปแล้วย่อมมีผลกรรม เรียกว่าวิบาก วิบากนั้นได้รับแล้วก็จะก่อให้เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งติดไปได้ เพื่อทำกรรมใหม่ต่อไปอีก วงเวียนของกรรมมันอยู่ที่กิเลส แล้วกรรมแล้วก็วิบากอยู่อย่างนี้

“... แต่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า ตถาคต เป็นกิริยวาที การกระทำที่กระทำไปนั้นมันเป็นการกระทำ ถือว่ามีผลแม้ว่าต้นไม้จะหักลงมา มันก็มีผลที่จะทำอะไรอะไรเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ว่าเราจะเคลื่อนไหวไปในลักษณะใด ประกอบด้วยเจตนา หรือไม่มีเจตนามันก็เป็นการกระทำที่ จะต้องมีผลอย่างใดอย่างหนึ่ง จะพูดว่าไม่มีการกระทำ ไม่มีผลของการกระทำอย่างนี้ได้ ฉะนั้นกรรมทั้งหลายจึงเป็นอันว่ากระทำและมีผลได้โดยไม่ต้องมีผู้ทำ คือมันเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปป

ปัจจัยตา ถ้ามีกิเลสบังคับหรือ บันดาลใจให้กรรมทำกรรม กระทำแล้วมันก็มีกฎที่จะทำให้เกิดผลขึ้นมา ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า อิททัปัจจัยตา ทั้งนี้ เพราะเมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อมองเห็นอย่างนี้ก็จะมองเห็นว่าไม่มีตัวบุคคลผู้กระทำ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 118)

เมื่อบุคคลรู้เรื่องกรรมตรงตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน ก็จะมีมันมีแต่ อิททัปัจจัยตา คือสิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยปรุงแต่งกันสืบเนื่องกันไป ไม่มีบุคคลผู้ทำกรรมหรือผู้เสวยผลของกรรม มันล้วนแต่เป็นความรู้สึกเกี่ยวกับรูปและนามทั้งนั้น เพราะมันเป็นไปตามกรรมการปรุงแต่งของกิเลส ดังนั้นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจสามารถปฏิบัติตนตามหลักของกฎแห่งกรรมเพื่อเป็นผู้ที่สามารถจะทำให้เป็นผู้ที่สามารถทำสิ้นไปแห่งกรรมได้ เรื่องความสิ้นกรรมก็คือเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวตนหรือของตน

อิทัปัจจัยตา มีอยู่ 2 ประการ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นเรียกว่า สมุทยวาร และสิ่งที่ดับลงไปเรียกว่า นิโรธวาร ซึ่งมันต่างกันตรงกันข้าม เพราะมีตัวก็มีกรรม หมดยตัวก็หมดกรรม เรื่องกรรมเป็นเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท ที่เร้นลับ เรื่องกรรมซ่อนอยู่ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท หรืออิทัปัจจัยตา ซึ่งมีทั้งฝ่ายเกิดและดับ อิทัปัจจัยตาฝ่ายเกิดเป็นกรรมสำหรับที่จะเวียนว่ายไป ส่วนอิทัปัจจัยตาฝ่ายดับเป็นกรรมที่จะทำให้สิ้นสุดลง ดังนั้นเรื่องปฏิจจสมุปบาทหรืออิทัปัจจัยตากับเรื่องกรรมจึงเป็นสิ่งเดียวกัน กรรมที่ทำให้ติดอยู่ในโลกียะหรือเรื่องศีลธรรมนี้ก็มี กรรมที่ทำให้อยู่เหนือโลกเหนืออำนาจกรรมเป็นเรื่องสังขธรรมก็มี เรื่องกรรมนี้ถ้าพูดกันโดยหลักใหญ่ ๆ มี 3 ชนิด

กรรมชนิดที่ 1 กามธาตุเวปັกกรรม หมายถึง กรรมที่มีวิบากเป็นไปในกามธาตุ กรรมที่มีผลให้เป็นไปในตามกามธาตุ

กรรมชนิดที่ 2 รูปธาตุเวปັกกรรม หมายถึง กรรมที่มีวิบากเป็นไปในรูปธาตุ

กรรมชนิดที่ 3 อรูปธาตุเวปັกกรรม หมายถึง กรรมที่มีวิบากเป็นไปในอรูปธาตุ

อธิบายได้ว่า กรรมที่มันทำให้ได้รับผลเวียนว่ายไปในกามภพ ประการหนึ่งกรรมที่มันทำให้มีผลเวียนว่ายไปในรูปภพประการหนึ่ง กรรมที่มันทำให้เวียนว่ายไปในอรูปภพประการหนึ่ง การแบ่งเป็นกรรมดีกรรมชั่วอธิบายได้ว่า สิ่งที่เป็นกุศลกรรมนั้นพอเอาแว่นส่องดูมันก็เห็นว่าไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนทั้งตัวเองและผู้อื่น ถ้าเป็นอกุศลกรรมเมื่อเอาแว่นส่องดูก็จะเห็นผลว่า เบียดเบียนตนด้วย เบียดเบียนผู้อื่นด้วย เบียดเบียนทั้งสองฝ่ายด้วย

คนเราควรจะใช้แว่นนี้ส่องดูกรรมของตัวเองอยู่ทุกเวลาในที่ว่าการเคลื่อนไหวการกระทำวันหนึ่งๆ มันมีหลายอย่าง แล้วมันเป็นกุศลหรืออกุศล

เมื่อพูดถึงกรรมที่แบ่งออกเป็นพวก ๆ เขาเรียกว่ากรรมสิบสอง แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม

กลุ่มที่ 1 เอาเวลาที่มันให้ผลเป็นหลัก ถ้ามันให้ผลทันทีเรียกว่า ทิฏฐธรรมเวทนียะ ถ้าให้ผลในระยะต่อมาเรียกว่า อุปปัชชเวทนียะ ถ้าให้ผลนานออกไปอีกกว่าจะมีโอกาสเรียกว่า

อุปสรรคพวกนี้ยะ ถ้าว่ามันให้ผลไปเสร็จแล้วหรือว่าเล็กร้างกันไปในระหว่างบุคคลที่พูดต่อรองกัน ได้ เรียกว่า อโหสิกรรม

กลุ่มที่ 2 เอาตามกิริยาที่มันให้ผล ถ้ามันให้ผลเป็นการแตกแต่งให้เกิดเรียกว่า ชนกกรรม ให้ผลสนับสนุน เรียกว่า อุปถัมภกกรรม ให้ผลบีบคั้น เรียกว่า อุปปัททกกรรม ให้ผลตัดไปเสียเลยเรียกว่า อุปฆาตกกรรม

กลุ่มที่ 3 ถือเอาตามน้ำหนัก เช่น กรรมหนัก กรรมมาก กรรมใกล้ตาย และกรรมเบามาก คือ สภาวะธรรม อธิบายว่า กรรมหนักคือทำครั้งเดียว แต่แรงมากเป็นอนันตริยกรรม กรรมมากคือกรรมไม่แรง แต่ทำหลาย ๆ หนเรียกว่า พหุลกรรม กรรมที่ใกล้จะตายนั้นมีโอกาสให้ผลก่อนเรียกว่า อาสันนกรรม กรรมสภาวะธรรมไม่เจตนา ส่วนมากเป็นเจตนาของความสะเพร่า เรียกว่า กตัตตาวาปนกรรม ข้อสังเกตในเรื่องกรรมสิบสองนี้ เป็นกรรมประเภทศีลธรรม เพราะไม่พูดเรื่องเหนือกรรมที่อยู่ในประเภทปรมัตถธรรม เกี่ยวกับผลแห่งกรรมนั้น

“... พระพุทธเจ้าจัดบุคคลที่ทำกรรมหรือเนื่องด้วยผลแห่งกรรมไว้เป็นสี่พวก

พวกที่ 1 มีชีวิตอยู่ด้วยผลความบากบั่นของตนเอง ไม่มีผลของกรรมเก่าเกี่ยวข้องกับ นี้คนพวกนี้เขากำลังบากบั่น เหน็ดเหนื่อย เหงื่อไหลไคลย้อย อยู่ด้วยเรี่ยวแรงของตัวเอง ไม่มีผลของกรรมเก่ามาเกี่ยวข้องกับก็คือคนที่ว่า ต้องอาบเหงื่อต่างน้ำไปตลอดเวลา ผลกรรมดีผลกรรมชั่วก็ไม่มาเกี่ยวข้องกับ เขาก็ทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำไปตลอดเวลาเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยผลของความเพียร ความพากเพียรของตัวเอง นี่ก็คือมนุษยธรรมดาสามัญทั่วไปนั่นเอง

พวกที่ 2 มีชีวิตอยู่ด้วยผลของกรรมเก่า ไม่ได้มีชีวิตอยู่ด้วยผลของการทำความเพียรในปัจจุบัน นี่คือพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชขึ้นไป หมายถึง เทวดาในกามาวจรมีชีวิตอยู่ด้วยผลของกรรมเก่า แล้วก็ไม่ชวนกันสร้างกรรมใหม่ แล้วก็ไม่ต้องพากเพียรให้เหน็ดเหนื่อย เหงื่อไหลไคลย้อย บริโภคผลของกรรมเก่าเรื่อยไป เรียกว่าพวกเทวดา

พวกที่ 3 ธรรมทั้งสองอย่างอาศัยความเพียรในปัจจุบันนี้ด้วย อาศัยผลกรรมเก่าด้วยมีชีวิตเป็นอยู่ ยกตัวอย่างไว้ว่า เหมือนกับคนที่เป็นเจ้านาย เป็นพระราชาลงมาถึงข้าราชการ ถึงอะไรต่าง ๆ นี้ ผลกรรมเก่าก็มีด้วยความพากเพียรในปัจจุบันนี้ก็มีด้วย

พวกที่ 4 ไม่มีทั้งสองอย่างคือ ความเพียรจะทำช่วยตัวเองเดี๋ยวนี้ก็ทำไม่ได้ ผลของกรรมเก่าที่来帮助หล่อเลี้ยงให้มีความสุขก็ไม่มี คือสัตว์นรกทั้งหลายนั่นเอง (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 136)

การแสดงความแตกต่างที่เกิดขึ้นเพราะกรรม ในส่วนกำเนิดของสัตว์ไม่ได้ถือเอากรรมเป็นหลัก เพราะว่าตามหลักธรรมะถือว่า สัตว์เดรัจฉานไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรมเหมือนมนุษย์ เพราะว่าอวิชชาของสัตว์เดรัจฉานนั้นไม่ถือเอาเป็นอวิชชา ยกตัวอย่างเช่น แมงจับหนูกิน ไม่ถือเอาเป็นบาป แต่ถ้าคนฆ่าสัตว์กิน ก็ถือเอาเป็นบาป สิ่งนี้คือหลักอันใหญ่ที่จะแสดงความแตกต่าง

ระหว่างสัตว์เดรัจฉานกับมนุษย์ โดยความแตกต่างคือสัตว์ไม่เอากรรมเป็นหลัก ส่วนคนนั้นถือกรรมหรือการกระทำเป็นหลักมาแบ่ง

“... อย่าเอากรรมไปใช้กับสัตว์ เพราะสัตว์ไม่มีวิชา ไม่มีกิเลส-ตัณหา เหมือนคน คนมันมีวิชา มีกิเลส – ตัณหา เพราะฉะนั้นจึงมีการทำกรรม แล้วจึงเอากรรมนี้มาแบ่งเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ตามการกระทำของตัว ถ้าเกิดเป็นแมวมันก็แมวเหมือนกันหมด แต่ถ้าเกิดเป็นคนมันมีเป็นพ่อค้า เป็นชาวนา เป็นข้าราชการ เป็นโจร เป็นขโมย เป็นบัณฑิต เป็นคนพาล นี่มันแล้วแต่กรรมที่กระทำต่างกันไปตามกรรม แต่ถ้าเป็นแมวมันก็แมวเหมือนกันไปหมด เป็นสุนัขก็เป็นสุนัขเหมือนกันไปหมด มันไม่มีการกระทำกรรมที่ทำให้เกิดความแตกต่างอย่างคน (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 138) กฎเกณฑ์ที่ใช้กับสัตว์เดรัจฉานเอามาใช้กับมนุษย์ไม่ได้ สำหรับในกลุ่มของพวกมนุษย์จะต้องมีลักษณะดีหรือชั่ว ตามกรรมที่เขากระทำ

“... ถ้าเขาทำมาหากินด้วยวัว – ด้วยควาย เขาก็เป็นชาวนาหาใช่เป็นพรหมณ์ไม่
ถ้าเขาทำกินด้วยผีไม้ลายมือ เขาก็เป็นศิลปิน
ถ้าเขาค้าขายกิน เขาก็เป็นพ่อค้า
ถ้าเขารับใช้คนอื่นกิน เขาก็เป็นบ่าว
ถ้าเขาขโมยกิน เขาก็เป็นโจร
ถ้าเขาใช้อาวุธหากิน เขาก็เป็นทหารเป็นนักรบ
ถ้าเขาทำพิธีรีตองหากิน เขาก็เป็นคนทำหน้าที่พิธีบูชาญ
ถ้าหากินด้วยการปกครองบ้านเมือง ก็เป็นพระราชาจนถึงข้าราชการซึ่งเป็นชั้นต่ำ
พวกเขาทำหน้าที่อะไร เขาก็เป็นอย่างนั้น ทั้งที่เขาเป็นคนเหมือนกัน นี่กฎเกณฑ์อย่างนี้ไม่มีในสัตว์ กฎเกณฑ์ที่มีในสัตว์ไม่มีในคน ฉะนั้นเรื่องกรรมจึงเป็นเรื่องที่แบ่งแยกกัน ระหว่างคนกับสัตว์ ...” (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. : 141) แสดงให้เห็นว่ากฎแห่งกรรมต้องเอาตามที่เขาทำอะไรอยู่ แล้วเขาต้องเป็นตามที่เขาต้องทำนั้น การจะเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็ไม่ใช่ จะเป็นคนดีเพราะชาติกำเนิดก็ไม่ใช่ แต่เป็นคนเลวเพราะกรรม คนดีเพราะกรรม

สำหรับเรื่องที่ว่าคนทำบาปไปนรก ทำบาปไปสวรรค์ คนทำบุญไปสวรรค์ คนทำบุญไปนรก นั้น พระพุทธเจ้าทรงอธิบายความลับ ในเรื่องนี้ตามที่คณะท่านพุทธทาสภิกขุว่า

“... พวกที่ 1 คนทำบาปแล้วก็ไปนรก ตายไปนรกนี้เพราะเขาได้เคยทำชั่วทำบาปไว้ตั้งแต่ก่อนนี้ แล้วทั้งขณะเวลาจะตาย เขาก็มีมิจฉาทิฏฐิ เขาทำบาปไว้ด้วยในเวลาจะตาย เขามีมิจฉาทิฏฐิคือ ความคิดที่เป็นบาป เขาคนบาปจึงตายไปนรก

พวกที่ 2 คนทำบาปตายไปสวรรค์ เพราะว่าเขาเคยทำดีไว้ก่อน และเมื่อเขาจะตายจะดับจิตนั้น เขามีสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้น ที่นี้คนที่ตามปกติก็คือว่าเขาเป็นคนทำบาปทำชั่วนี้ แต่พอตายไปสวรรค์นั้น เพราะว่าเขาเคยทำดีเอาไว้ก่อน แล้วเมื่อเขาดับจิตนั้นเขาเกิดสัมมาทิฏฐิ

พวกที่ 3 ทำดีทำบุญแล้วก็ตายไปสวรรค์นี้ก็ เพราะว่าเขาก็เคยทำดีไว้ก่อนแล้วก็เมื่อจะตาย เขามีสัมมาทิฏฐิ สำคัญตรงที่ว่ามีสัมมาทิฏฐิเมื่อตาย

พวกที่ 4 คนทำบุญทำดี ตายไปนรก หมายความว่า เขาเคยทำชั่วไว้ก่อนและเมื่อตายจะดับจิตนั้น เขามีมิจฉาทิฏฐิ เขาดับจิตด้วยมิจฉาทิฏฐิ ทั้ทั้งๆ ที่ใครเขาเห็นว่า เขาเป็นคนทำบุญเป็นคนดี แล้วก็ตายไปนรกนี้ เพราะว่า เอราระยะหนึ่งเป็นหลัก (พุทธทาสภิกขุ, ม.ม.ป. : 145)

กล่าวได้ว่า คนทำดีหรือทำชั่ว เมื่อตายไปจะไปนรกหรือสวรรค์นั้น มันก็แล้วแต่ว่าเวลาที่จิตจะดับนั้นมีทิฏฐิหรือไม่ การแก้ไขในเรื่องนี้ให้ทำแต่กรรมดีเข้าไป คือให้อยู่ด้วยสัมมาทิฏฐิตลอดเวลา แม้เดี๋ยวนี้และเวลาจะดับจิต ให้ดับจิตด้วยสัมมาทิฏฐิ ผู้ที่อยู่ด้วยสัมมาทิฏฐิอย่างนี้มันมีแต่การกระทำถูก ก่อให้เกิดความอุ่นใจ 4 ประการ

ข้อที่ 1 ถ้าโลกหน้ามันมีจริงหรือผลกรรมที่ทำไว้มันมีจริง เขาก็สบาย เพราะว่าเขาทำอยู่แต่เรื่องสัมมาทิฏฐิ

ข้อที่ 2 ถ้าโลกหน้าไม่มีหรือผลกรรมไม่มี เขาก็ได้กำไร เพราะว่าตลอดเวลาที่เขาใช้ชีวิตอยู่นี้ ไม่มีทุกข์ได้ความสุขเต็มที่

ข้อที่ 3 ถ้าเมื่อการกระทำเป็นอันกระทำ คือการกระทำบาปชื่อว่าทำบาป กระทำบุญชื่อว่าทำบุญอย่างนี้ เราอยู่ด้วยสัมมาทิฏฐิอย่างนี้ตลอดเวลา เราก็คงไม่มีบาปกรรมอันไหนเลยที่จะทำให้เราเป็นทุกข์

ข้อที่ 4 ถ้าสมมุติว่าการกระทำไม่เป็นอันกระทำเราก็ไม่ได้ขาดทุนอะไร เราได้ความปลอดภัยทั้งขึ้นทั้งล่อง การจะรักษาความปลอดภัยนี้ไว้ได้ เมื่อเรารักษาจิตก็คือการรักษากรม การรักษาคือทำอย่างไร ก็คือทำให้ประกอบอยู่ด้วยสัมมาทิฏฐิ

สิ่งเกี่ยวกับกรรมคือ เรื่องเทวทูต หมายถึง สิ่งสำคัญที่ไม่ทำให้ประมาทและมีสัมมาทิฏฐิอยู่ได้ คือการเห็นความแก่ ความเจ็บ ความตาย คนที่ไม่เห็นอิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นเทวทูต ก็ไม่เห็นความแก่ ความเจ็บ ความตาย เรียกว่าคนไม่มีสัมมาทิฏฐิและเต็มไปด้วยความประมาทอย่างยิ่ง

กรรมที่จะทำความสิ้นไปแห่งกรรม การที่คนเรายังอยู่ภายใต้อำนาจของกรรมคืออำนาจความบีบคั้นของความดี – ความชั่ว แล้วเราก็เป็นทุกข์ ดังนั้นเมื่อยังไม่อยู่เหนือกรรมก็ยังไม่อยู่เหนือทุกข์ ยังไม่สิ้นกรรมก็ยังไม่สิ้นทุกข์ จึงต้องมีการกระทำชนิดที่เรียกว่าอยู่เหนือกรรม หรือ

การลื่นไถลแห่งกรรมไม่มีการกระทำอะไรที่จะเป็นกรรมอีกต่อไป เป็นเพียงกิริยาเฉย ๆ ความดับแห่งกรรมคืออะไร ความดับแห่งกรรมคือผัสสะนิโรธะ ผัสสะหรือสัมผัสดับกรรมก็ดับ เรื่องผัสสะนี้ไปถึงผัสสะที่ประกอบด้วยอวิชชานี้ขอให้เข้าใจไว้ดี ๆ ว่า ผัสสะที่จะเป็นเรื่องกรรมนั้นไม่ใช่กิริยาเฉย ๆ ต้องเป็นผัสสะที่ประกอบด้วยอวิชชา สิ่งที่ต้องสังเกตเป็นพิเศษคือคำว่า กัมมะนิโรธะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า คือ ผัสสะนิโรธะ คือความดับแห่งผัสสะ ถ้าจะพูดให้ละเอียดว่า เมื่อตากระทบรูปเป็นผัสสะแล้วให้อวิชชาวิ่งเข้ามา ให้สติวิ่งเข้ามา อย่าให้อวิชชามีโอกาสอย่างนี้กรรมจะดับ ดังนั้นความดับแห่งกรรมคือความดับแห่งผัสสะ ใครไม่ยอมให้มีกรรม ไม่ให้เกิดกรรม ยากให้ดับกรรมเสียทันควันละก็ จงดับที่ผัสสะอย่าให้อวิชชาทำให้เกิดเป็นอวิชชาสัมผัส สำหรับข้อปฏิบัติเพื่อยังสัตว์ให้ถึงแก่ความดับแห่งกรรม มีข้อปฏิบัติอยู่ในอัฐสังคิมรรค มันก็ดับผัสสะและดับกรรม ซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลายรวมทั้งพระพุทธเจ้าด้วย ถึงแล้วด้วยความลื่นไถลของกรรมทั้งปวง เพราะว่าเดินหรือการปฏิบัติในอัฐสังคิมรรคสิ้นสุดแล้ว ถึงที่สุดแล้ว นี่คือเรื่องลื่นไถลกรรมมันอยู่ที่ตรงนี้